

Міністерство освіти і науки
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Кафедра історії нового та новітнього часу

ІСТОРИЧНА ПАНОРАМА

Збірник наукових статей ЧНУ

Спеціальність “Історія”

Рік заснування збірника 2004

Випуск 21

Чернівці
Чернівецький національний університет
2015

УДК 94(100)(08)
ББК 63.3(0)я43
I-906

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність I-906 «Історія». – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – Вип. 21. – 140 с.

У двадцять першому випуску збірника розглядаються актуальні проблеми історії нового та новітнього часу, сучасного світу, питання методології та історіографії. Видання розраховане на науковців, викладачів та вчителів історії, студентів.

**УДК 94(100)(08)
ББК63.3(0)я43**

Редколегія випуску:

Сич О. І., д.і.н., професор (науковий редактор);
Добржанський О. В., д.і.н., професор;
Марусик Т. В., д.і.н., професор;
Троян С. С., д.і.н., професор (м. Київ);
Шубін О. В., д.і.н., професор (м. Москва, Російська Федерація);
Назарія С. М., к.і.н., д.політ.н., доцент (м. Кишинів, Республіка Молдова);
Боднарюк Б. М., д.і.н., доцент;
Холодницький В.Ф., к.і.н., доцент;
Сахновський Є. В., к.і.н., доцент;
Піддубний І. А., к.і.н., доцент;
Мінаєв А. В., к.і.н., доцент;
Глібіщук М. В., аспірант (відповідальний секретар).

Рецензент – **Жерноклєєв О. С.**, доктор історичних наук, професор.

Друкується за ухвалою Вченої Ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Постанова президії ВАК України від 10.02.2010 р. №1–05/1 // Бюлетень ВАК України, № 3, 2010 р.)

Свідectво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 16001-4473 ПР від 09.09. 2009 р.

**Усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції.
За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.
Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.**

Адреса редколегії: кафедра історії нового та новітнього часу, факультет історії, політології та міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, 58 012, тел. (0372) 52 – 27 – 39.

E-mail: hist_panorama@yahoo.com

© Чернівецький національний університет, 2015

З М І С Т

НОВА ІСТОРІЯ

Мар'ян Хомяк

Drang nach Osten: деякі особливості колонізаційної політики Ягеллонів на теренах Королівства Русі (кінець XIV – перша половина XV ст.)7-20

Дмитро Чучко

Інститут церковного ктиторства та його реалізація в Молдавському князівстві (XVI – XIX ст.) 21-33

Євген Сахновський

Мобілізація інтелекту: організація британської зовнішньополітичної пропаганди на початку Першої світової війни..... 34-47

Тетяна Мінаєва

Еволюція статусу військовополонених у міжнародному праві в роки Першої світової війни. 48-71

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Олександр Сич

Деякі зауваження до проблеми еволюції політичної системи в країнах Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період..... 72-78

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Станіслав Слободян

До питання про історичні погляди М. М. Покровського..... 79-94

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТУ

Оксана Нащочин

Польща в Європі: «троянський кінь» США
чи «ахіллесова п'ята» Франції? 95-111

РЕФЕРАТИ

Ігор Піддубний

«Hrenciuc Daniel. Provocările vecinătății: Ucrainenii
Bucovineni în Regatul României Mari (1918-1940). Contribuții»
(«Гренчук Даніель. Виклики сусідства: Буковинські українці
в королівстві Великої Румунії (1918-1940). Внески») 112-137

Інформація для авторів..... 138-139

CONTENTS

MODERN HISTORY

Marian Khomiak

Drang nach Osten: some features of the Jagiellonian
colonization policy on the territory of the Kingdom of Rus
(the end of XIV – the first half of XVI century)..... 7-20

Dmytro Chuchko

The Institution of the Church Ktitors and its Realization
in the Moldavian Principality (XVI – XIX cent.)..... 21-33

Evhen Sahnovsky

Mobilization of intelligence: organization of British foreign
propaganda at the beginning of the First World War 34-47

Tetiana Minaieva

The evolution of ‘Prisoner of War’ status
in the international law in the First World War..... 48-71

CONTEMPORARY HISTORY

Alexandr Sych

Some remarks on the problem of political system evolution in
the Central-Eastern European countries in the interwar period..... 72-78

ISSUES OF METHODOLOGY AND HISTORIOGRAPHY**Stanislav Slobodian**

To the problem of M. N. Pokrousky's historical views..... 79-94

THE PRESENT WORLD PROBLEM**Oksana Nashchochyn**

Poland in Europe: US "Trojan horse"
or "Achilles' heel" of France?..... 95-111

ABSTRACTS**Ihor Piddubnii**

«Hrenchiuc Daniel. Provocările vecinătății: Ucrainenii Bucovineni
în Regatul României Mari (1918-1940). Contribuții»
(«Hrenchiuc Daniel. Challenges of Neighborhood:
Bukovynian Ukrainians in the Kingdom
of Great Romania (1918-1940). Contributions»)..... 112-137

Information for authors 138-139

НОВА ІСТОРІЯ

**УДК 94:325.3(438+477),,13/15”
ББК 6/8.63.3(0)4**

Мар’ян Хомяк

Drang nach Osten: деякі особливості колонізаційної політики Ягеллонів на теренах Королівства Русі (кінець XIV – перша половина XV ст.)

Входження земель Королівства Русі у склад Польського королівства та поява тут нових адміністрації, суспільно-правових та економічних відносин, в основних рисах притаманних польським землям, розтягнулося в часі щонайменше на півстоліття. У статті приділено увагу двом важливим змінам, спричиненим польською політикою: демографічній (поява нової еліти і порівняно численних нових міських громад на німецькому праві) та церковній (поява домінуючої католицької структури). Ці зміни, як і деякі інші, потрібно розглядати в комплексі, як програму колонізації згаданих теренів.

Ключові слова: Владислав Ягайло, галицькі землі, колонізація, німецьке право, духовенство, католицька церква, православна церква.

Дослідження політики польських королів та великих князів литовських з династії Ягеллонів, спрямованої на колонізацію східноєвропейських земель, які входили в склад їх великої держави, досі не втрачає своєї актуальності серед дослідників. Історіографія цього питання помітно строката і позначена політизованістю. Тенденційність наукової літератури¹ є характерною рисою найперше тих польських праць², що з’явилися перед Першою світовою війною. Не позбавлена цих рис також українська історіографія. Поляризація поглядів проходить між приналежністю автора до котроїсь із націй, що замешкували ці терени³.

© Хомяк М., 2015

Хомяк Мар’ян Володимирович - аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, відділ історії середніх віків.

Галицько-руським землям судилося стати своєрідним форпостом в просуванні Польського королівства на схід, регіоном, де політичні і суспільні-економічні проекти королівства вперше апробовувалися на українському соціальному і етнічному ґрунті. Польська експансія набрала розмаху принаймні з 1340-х рр. Вона протривала до половини XVII ст., і десь з 1680-х рр. почався безповоротний відступ уже польсько-литовської Речі Посполитої зі Сходу⁴.

Не тільки Польща вела політику експансії у цьому напрямі. Паралельно з польським *Drang nach Osten*, що почався в половині XIV ст., почався *Drang* на південний схід Литовського князівства, остаточно утвореного на початку XIV ст.⁵. Невдовзі обидва вектори зовнішньої політики зійшлися⁶ і пішли на численні і тривалі компроміси⁷. У них русинам відводилася різна роль; загалом литовська еліта ставилася до них більш толерантно чи навіть лояльно.

Дата трагічної загибелі Болеслава-Юрія у 1340 р. часто вважається точкою відліку входження теренів колишнього Галицького князівства в склад Польської корони. На сьогодні історики все частіше говорять про так звані «Казимірівські легенди»; згідно однієї із них анексія галицьких земель відбувалася у 1340 р. Насправді для таких висновків немає підстав, і говорити про анексію цих територій до 1387 р. не є виправданим⁸.

Казимир III, після не зовсім вдалого походу на Львів в 1340 р., не ризикнув воювати з русько-ординськими військами: його головного противника у боротьбі за спадщину Галицько-Волинського князівства Любарта-Дмитра Гедиміновича підтримувала Орда⁹. Тому польський король зробив ставку на місцеву галицьку еліту і надавав руським боярам земельні наділи у дідичне право (*iure hereditario*)¹⁰. Такі заходи, без сумніву, мали на меті залучитися місцевою підтримкою: за руських князів володіння бояр були вотчинними. В результаті місцеві бояри змусили Любарта-Дмитра піти на значні уступки і надати їхньому лідерові Дмитрові Детьку високу посаду управителя або старости Руської землі¹¹.

Необхідної підтримки Казимир III добився порівняно швидко: вже на початок 1340-х рр. він мав в середовищі галицьких бояр своїх прихильників, про що свідчить факт оволодіння Сяноцькою землею у 1343 р., чого не могло відбутися без сприяння місцевих еліт¹². Після смерті Казимира III (1370 р.), котрий не мав спадкоємця, Королівство Русі перейшло до угорського короля Людовіка, котрий передав його, як лен, у володіння опольському князю Владиславу¹³. Після нього галицькими землями за дорученням угорського короля управляли його старости, також угорці. По смерті Людовіка, Королівство Русі відходить до його старшої доньки Марії; управління територією здійснював її намісник Емеріх Бебек.

Остаточне захоплення галицько-руських земель пов'язане із королем Польщі Владиславом Ягайлом. Щоправда, не так із ним, як з його дружиною, королевою Ядвігою; М. Грушевський резонно заявляв, що на чолі польського війська стала королева, аби землі були безпечелісно приєднані саме до Польщі¹⁴. Вибір Ягайла був мотивований передусім можливістю експансії на руські землі¹⁵. Бо й справді польських королів із династії П'ястів українські землі цікавили куди менше. Литовські правителі, котрі контролювали частину українських земель, були в цьому плані найбільш вдалим варіантом. Є певні цікаві моменти і в самому факті укладення Кревської унії (14 серпня 1385 р.). В тексті цього акту немає засадничого пункту – визнання за Ягайлом польського престолу. Проте литовський князь у відповідному пункті угоди обіцяє «назавжди прилучити до Корони Польського королівства свої литовські і руські землі»¹⁶.

Галицькій Русі судилося пережити доволі складний період адміністративного переходу від коронних провінцій до воєводства. Це питання окремого аналізу; зазначимо лише, що в перехідний період згадана територія управлялася згідно «руського» права, щоправда, дещо уже зміненого. Перетворення Галицької Русі у воєводство, як вважає М. Крикун, було здійснене головним чином під тиском місцевої шляхти. Остання прагнула набути ті ж права, якими користувалася шляхта етнічно польських земель¹⁷.

Про колонізацію потрібно говорити як про політику – цілеспрямовану, системну, і як про рух, котрий міг бути і найчастіше був спровокований цією політикою. Будь-які колонізаційні процеси не закінчуються лише воєнним захопленням і/чи політичним приєднанням. Утвердження нової влади передбачає встановлення точок дотику нової адміністрації із місцевим і прийшлим населенням.

Галицько-руські терени, слабо заселені у попередній період¹⁸, відчували демографічний бум в XIV і XV ст. Він був спровокований в першу чергу напливом німців і поляків. Погляди на польську селянську експансію і осадництво істотно різняться: від думки про невеликі розміри і швидку рутенізацію, до думки про значну хвилю напливу польських селян¹⁹. Проте неруський елемент замешкував ці терени ще до початку активного руху Польщі Ягеллонів на схід. Правдоподібно, що в землях пізнішого Руського воєводства існували поселення, що первинно заселялися, наприклад, угорцями, а вже пізніше зазнали поступової колонізації²⁰. Німецький елемент також почав з'являтися на галицько-руських теренах задовго до утвердження тут польської влади. Проте лише за перших Ягеллонів він зміг набрати відчутної інтенсивності, що дає змогу говорити про певну спланованість і системність цього явища.

Масовий наплив переселенців з переважно німецьких земель часто пов'язують із втратами населення внаслідок монголо-татарської навали. П. Вандич з цього приводу наголошує, що оскільки німецька колонізація розпочалася раніше, будучи закоріненою в економічних реаліях, монголо-татари лише посилили цей процес. Поселенці прибували організованими групами, очолюваними старостами, і укладали контракти, що загалом нагадували принцип васальних стосунків. Твердження, що німці на теренах Центрально-Східної Європи, зокрема й українсько-білоруських, були носіями прогресу в середовищі відсталих соціально-економічних відносин місцевих жителів є перебільшенням. Треба мати на увазі, що, по-перше, процес абсорбації поселенців і їх перетворення на чинник змін передбачає доволі високий рівень місцевої цивілізації. Адже тенденції загального розвитку поширювалися і на ті терени, де німецьких переселенців не зафіксовано. По-друге, нерідко

говорять, що справжнє число цих переселенців було меншим, ніж його зазвичай прийнято подавати. Тому слід говорити про істотну відмінність між впливом німецького права і впливом етнічно німецьких колоністів²¹.

З масовим приходом німців розпочинається процес інтенсивної рецепції німецького міського права. Магдебурзьке міське право, як слушно зауважив Ю. Бардах, з'явилося на українських землях не завдяки боротьбі міщан за нього, а в результаті діяльності влади²². Воно не розповсюджувалося на русинів правдоподібно тому, щоб не допустити їх наплив до міст, що перешкоджало б прибуттю зовнішніх осадників²³. У 1405-1426 рр. німецьке населення становило більше 70% тих, хто отримував у Львові магдебурзьке право. Уже в другій половині XV ст. їх було понад 30%, а на початку XVI ст. цей показник поступово знизився з 14 – до 6%²⁴. Слід зазначити, що навряд чи магдебургія могла б прижитися в економічно слабо розвинутих теренах. В цей час з'являється чимало нових міських поселень. Лише за період свого правління Ягайло виставив локаційні документи для 33 міст, з яких 31 вперше отримало статус міста²⁵.

Прибувала, звісно, і шляхта, але у значно менших кількостях. Були і винятки. Белзьку землю, що перед тим належала литовському князю Юрію Наримунтовичу, Ягайло віддав молодому мазовецькому князеві Земовіту. Це надання спровокувало наплив сюди убогої мазовецької шляхти²⁶.

Інший важливий аспект в колонізації, окрім демографічного, полягає в міжцерковних відносинах. Було б наївно думати, що культура – політична, правова, економічна, – держави, котра здійснює колоніальні придбання, не буде, як правило, агресивною. Якщо ж із новим пануванням приходить і нова релігія, то вона мусить бути також і місійною.

У Галицько-Волинському князівстві, на відміну від багатьох інших руських земель, «симфонія» світської та церковної влади не була такою міцною, а місцеві єпископи мали значний суспільно-політичний вплив, тоді як втручання князів у внутрішні справи Галицького владцтва, напевне, було мінімальним²⁷. З Казимиром III пов'язане відновлення Галицької митрополії у 1370 р. (відповідна грамота патріарха

Філотея від 9 травня 1371 р.)²⁸. У цей час ми не можемо говорити про жодні дії, котрі б свідчили про дискримінацію православної церкви. Проте з останньої чверті XIV ст. на Галицькій Русі все частіше з'являються організовані спільноти католиків. Природно, що католицизм був хорошим зняряддям для колонізації – і для Казимира III, і для Владислава, і для представників пізнішої династії Ягеллонів. Відомо, що в часи урядування опольського князя в Сяноку за його підтримки створюється францисканський монастир (1377 р.). Також князь Владислав підтримував і домініканців²⁹. Незважаючи на активну діяльність, католицькі місіонери не змогли домогтися переходу у католицьку віру хоч скільки-небудь значної кількості православного населення. В основному вони обслуговували духовні потреби прийшлого населення – німецьких і польських міщан та польських шляхтичів³⁰.

Місцева православна церква отримує конкурента – католицьку церкву, підтримувану з центру – папської курії³¹, так і польськими володарями та політичною елітою.

Католицькі віряни з'явилися на теренах галицько-руських земель ще до встановлення тут польської адміністрації. У Львові вже в XIII ст. існував костел св. Івана Хрестителя і місії домініканців, а в першій половині XIV ст. тут поселилися францисканці й було закладено другий костел³². Осібне католицьке єпископство, як твердять деякі дослідники, з'явилося у Львові близько 1232 р., коли його очолив Герард (Gerard). Він і був першим латинським єпископом на Русі. Щоправда, руське католицьке єпископство після смерті Герарда більше не дістало ієрарха³³. Латинська церква спочатку мала у Галицькій Русі так звані місійні єпископства, що існували номінально, бо титулярні ординарії не перебували у своїх дієцезіях. Регулярна церковна структура у католиків з'явилася тут у 1375 р. з метрополією у Галичі, пізніше – у Львові; згодом – з єпархіями у Перемишлі, Володимирі і Холмі³⁴.

Просування католицьких церковних інституцій вглиб українських земель потрібно вважати одним із пріоритетних напрямків колонізації. Є деякі факти, котрі говорять про те, що католики вбачали у Холмській Русі терен для першого етапу церковної унії й проникнення латинської церкви³⁵. Можливо

тому, що тут був плацдарм для польсько-литовських контактів і протистоянь. Якщо подібний проект щодо Холмської Русі існував, то реалізовувався він важко. Мимо формального закладення, Холмська дієцезія впродовж декількох десятиліть фактично не існувала. Перший холмський єпископ францисканець Томаш, син Ніногнева з Сенна, не резидував у своїй катедрі, а очолив краківську суфраганію. Залишеною дієцезією зайнявся галицький архієпископ Якуб Стрепа. Ненадовго холмським єпископом був Стефан, який покинув князівсько-поморську суфраганію. Але по його смерті у 1406 р. катедра не мала єпископа до 1417 р. Знову тут пробував управляти архієпископ Якуб, конкуруючи з володимирським єпископом Григорієм, який підпорядкував собі цілу дієцезію. Це було, на думку А. Янчека, одним із напрямків польсько-литовського протистояння³⁶.

Паралельно з унійними політичними проектами і комбінаціями, католицька церква на Галицькій Русі з початком XV ст. поступово здобуває сильні позиції, розбудовую мережу парафій. Найперші католицькі храми у Белзщині почали існувати ще перед 1417 р. Ініціатива стосовно них виходила від світських осіб, а конкретніше – від володарів, оскільки ні приватні особи (шляхта), ні духовні таку роль виконати не могли. Таким чином фундаторами виступають опольський князь Владислав, король Ягайло, мазовецький князь Земовіт IV, що фундували парафіяльні костели на базі городової організації. Територію парафії творив цілий городовий округ, або ж повіт. Вже до початку XV ст. у Белзькій землі функціонувала парафіяльна мережа. До цього часу усі столиці волостей уже мали католицькі костели. Оскільки в той час костели не могли розраховувати на прихильність й чисельність парафіян, то вони отримували багаті надання, інколи – цілі села, доходи з мита. Наприклад, коли у 1394 р. Семовіт IV у Грабовці заклав костел, то надав йому село Журавлів, а в склад парафії мали увійти 24 княжих села³⁷.

Цікаво, що у наданнях земських маєтностей духовенству немає застережень щодо обов'язку постійного проживання на Русі чи обов'язку військової служби³⁸. Відсутність його у наданнях не звільняла духовенство від військової служби. Якщо б подібне звільнення було, то капітули і кляштори у XVI ст.

не квапились би просити про перенесення своїх маєтків на церковне право, що звільняло де-юре і де-факто від військових зобов'язань. Також духовенство не отримувало ці надання на умовах ленного права, а як безумовні дідичі. Проте і для них залишався обов'язок сплати подимного³⁹.

Б. Флоря звернув увагу на зв'язок між практикою міського самоврядування і релігійною політикою Ягеллонів, котра імпліцитно сприяла зростанню числа католиків у руських містах і переведенню їх у привілейоване становище⁴⁰.

Приєднання галицько-руських земель накладало на католицьке духовенство додаткові обов'язки – місійні, а тому створювало їм немало клопотів⁴¹. Тісний зв'язок парафій з інтересами власників допровадив згодом до ситуації, при якій парафії використовувалися державною адміністрацією, напр., для збору податків (ланового). Таке становище вело до семантичних змін самої назви «парафії», яка в певних випадках означала шляхетську волость⁴². Більше того, як довів С. Тилус стосовно Львівської католицької архидієцезії, перегляд королівських фундацій костелів (Ягайлу належать 7) вказує, що вони творили парафіяльні осередки в містах та містечках. Вибір місцевостей під парафіяльні фундації гармонізує з центрами гродзької адміністрації⁴³: це були столиці повітів Львівської та Галицької земель: Жидачів, Глиняни, Галич, Тереховля, Коропець, Тлумач, Долина, Калуш; також, це старі й значні осередки галицьких земель⁴⁴. Таким чином колонізаційні заходи короля і польської адміністрації були покликані надати новим інституціям – в тому числі і церковним – постійного традиційного характеру.

В спеціальній літературі нерідко висловлюється думка, що разом із королівським патронатом утвердилося і західне розуміння церковної власності як теоретично непорушного права Церкви на володіння власним майном, від чого юридичний статус руських церковних інституцій у Польщі та Литві зміцнів⁴⁵.

В цілому, позиції католиків в Галицькій Русі в перші роки правління короля Ягайла були ще доволі слабкими; питання православної церкви, принаймні певний час, було пріоритетним. Проте проблема ролі і статусу православної церкви, котра перебувала в центрі уваги, коли Ягайло намагався поставити тут свого митрополита – луцького єпископа Івана (Сальбу)⁴⁶, на початку XIV ст. на довгий час зникає. Після перенесення у 1412 р. осідку

нового католицького архієпископства, заснованого у 1375 р. папою Григорієм XI (1370-1378), з Галича до Львова, руські проблеми в цілому відійшли на другий план. Православного єпископа для галицьких земель не призначали зовсім. Упродовж XV ст. церковними справами в Галичині відали вікарії – «намісники» київського митрополита, що спочатку засідали в Крилосі, а від кінця XV ст. – у Святоюрському монастирі на околиці Львова. У цей період намісників призначав король, благословляв київський митрополит, а висвячував або перемишльський єпископ, або православний ієрарх у Сучаві⁴⁷.

Українські землі, що відійшли до складу Польської корони відчували на собі вплив інколи зовсім нових соціально-економічних і культурних практик. Це дало підстави стверджувати про таке явище, як європеїзація цього простору. Але важливо зрозуміти ті наслідки, які мав опір і рецепція українським етносом цих практик.

Галицько-руські землі є хорошим об'єктом для досліджень в цьому напрямку. Видається важливим і інший висновок. Якщо задати собі питання, чому не Великому князівству Литовському, а Польській Короні (пізніше – Речі Посполитій) вдалося об'єднати більшість українських земель під своїм управлінням, то відповідь, скоріш за все, слід шукати у соціально-економічному і культурному потенціалі цих держав. Польща, окрім експансії суто військовими потугами⁴⁸, змогла здійснити колонізацію культурну – у найширшому значенні цього слова⁴⁹. Можна говорити – в узагальненому форматі – про вищу соціально-економічну культуру польського устрою і способу життя. Досконаліші форми соціально-економічних відносин, котрі прийшли на українські землі з Польщі визначили домінантне становище власне королівства над Великим князівством Литовським. Історики в цілому погоджуються, що Литва в XIV ст. була в своїй основі державою з домінуючим кількісно руським елементом, але з язичницькою литовською елітою, радше – мілітарною, а не економічною чи інтелектуальною⁵⁰.

Зауважимо, що численність і різноманітність літератури, котра може служити для вивчення окремих аспектів колонізаційної політики і руху за Ягеллонів навряд чи дозволить колись вичерпати цю тему.

Примітки:

¹Див.: Zajączkowski J. Trudne sąsiedztwa. Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. T. 1. Od zarania dziejów Ukrainy i Polski do czasu autonomii galicyjskiej (1865) / J. Zajączkowski. – Lublin, 2011.

²У польській традиції прийнято було звеличувати польсько-литовський зв'язок, неодноразово ідеалізувалося й «полонізувалося» спільне для багатьох народів минуле (Клочовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття / Є. Клочовський. – Люблін, 2005. – С. 71).

³Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV – XVI w. / A. Janeczek // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1978. – Т. LXIX. – Z. 4. – S. 597.

⁴Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко. – Львів, 2001. – С. 121.

⁵Ibidem. – С. 121.

⁶Клочовський Є. Історія Польщі... С. 78.

⁷Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 томах. / М. Грушевський. – Київ, 1993. – Т. IV. XIV – XVI ст. Відносини політичні. – С. 136-137.

⁸Войтович Л. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів / Л. Войтович // Вісник ЛНУ. Серія історична. – Львів, 2011. – Вип. 46. – С. 17-18.

⁹Ibidem. – С. 36.

¹⁰Линниченко І. Юридическія форми шляхетскаго землевладѣнія и судьба древнерусскаго боярства въ Юго-Западной Руси XIV – XV в. / И. Линниченко // Юридическій Вестникъ. – 1892. – № 7. – С. 302.

¹¹Войтович Л. Польський король Казимир III... С. 36.

¹²Ibidem. – С. 36.

¹³Владиславу Опольському, як висловився А. Петрушевич, «король Людовік доручив управління лише для ad gubernandum et conservandum, з тим, що Галицьке королівство не відійшло до Польщі (Петрушевич А. Описаніє портрета князя Владислава Опольского / А. Петрушевичъ. – Львовъ, 1895. – С. 5). Твердження про те, що Владислав Опольський прагнув незалежності, як вважають деякі історики (Ісаєвич Я. Українська культура XIII – першої половини XV ст. Загальна характеристика періоду / Я. Ісаєвич // Історія української

культури. У 5 томах. – Т.2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Київ, 2001. – С. 219) не доведене належним чином. Як доказ використовують монети, які він карбував, використовуючи герб Галичини і своє ім'я. Ті ж монети, як підтвердження того, що Опольський володів Королівством Русі на ленному праві, використовував А. Петрушевич, вказуючи, що з однієї сторони було вписане ім'я опольського князя, з іншої – ім'я Людовіка Угорського (Петрушевич А. Описаніє портрета ... С. 5).

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IV. – С. 121.

¹⁵ Zajęzowski J. Trudne sąsiedztwa...S. 88.

¹⁶ Ключовський Є. Історія Польщі...С. 78-79.

¹⁷ Крикун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях / М. Крикун // Його ж. Подільське воєводство у XV – XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 16. Досі обмаль досліджень, спеціально присвячених розповсюдженню на українських землях польських адміністративно-територіальних відносин. Дослідження М. Крикуна в цьому плані чи не єдине.

¹⁸ Див.: Линниченко И. Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія...С. 298.

¹⁹ Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza...S. 597.

²⁰ Dąbkowski P. Stosunki narodowościowe ziemi sanockiej w XV stulieciu / P. Dąbkowski. – Lwów, 1921. – S. 14, 15.

²¹ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич – Київ, 2004. – С. 43-44.

²² Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII w. / J. Bardach // Kwartalnik Historyczny. – 1980. – № 1. – S. 30-31.

²³ Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza...S. 599-600.

²⁴ Ibidem. – S. 602.

²⁵ Nowak B. Jagiełło a miasta czerwonoruskie / B. Nowak // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 111.

²⁶ Zajęzowski J. Trudne sąsiedztwa...S. 95.

²⁷ Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус / І. Скочиляс. – Львів, 2010. – С. 20.

²⁸ Паславський І. Галицька митрополія. Історичний нарис / І. Паславський. – Львів, 2007. – С. 40-41.

²⁹ Бендза М. З історії православної релігійної культури Сяноцької землі (X – XVII ст.) / М. Бендза // Український історичний журнал. – Київ, 2008. – № 5. – С. 162.

³⁰ Ісаєвич Я. Українська культура XIII – першої половини XV ст. Осередки культури: митрополія й єпископії / Я. Ісаєвич // Історія української культури. У 5 томах. – Т.2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Київ, 2001. – С. 237.

³¹ Площанській В. Прошлое Холмской Руси по архивамъ и документамъ XV – XVIII в. и др. источникамъ. Духовенство. Холмская епархія православної и б. уніатской церкви. 1428-1630 / В. Площанській. – Вильна, 1899. – С. 64.

³² Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza...S. 601.

³³ Abraham W. Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie / W. Abraham. – Lwów, 1909. – S. 11.

³⁴ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. / A. Janeczek. – Warszawa, 1993. – S. 37.

³⁵ Площанській В. Прошлое Холмской Руси...С. 62-62.

³⁶ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza...S. 38.

³⁷ Ibidem. – S. 39.

³⁸ Про майнові фундації католицькій церкві в цей період див.: Tylus S. Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej / S. Tylus. – Lublin, 1999. – S. 51-63.

³⁹ Stadnicki A. Ziemia lwowska za rządów polskich w XIV i XV wieku, we względzie społecznych stosunków rozpoznana / A. Stadnicki // Biblioteka Ossolińskich. Piśmo historyi, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. Poczet nowy. – Lwów, 1863. – Т. 3. – S. 9-10.

⁴⁰ Скочилиас І. Галицька (Львівська) епархія...С. 329.

⁴¹ Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza...S. 598.

⁴² Janeczek A. Osadnictwo pogranicza...S. 50.

⁴³ На українських землях земські уряди найперше з'явилися у Галицькій Русі та Холмській і Белзькій землях, котрі найшвидше опинилися у складі Польської Корони. Про це див. ґрунтовну розвідку Миколи Крикуна: Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVIII ст. / М. Крикун // Його ж. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2012.

⁴⁴ Tylus St. Fundacje kościołów parafijalnych...S. 62. Про тогочасні повіти в Галицькій Русі див.: Szczygieł R. Od wołosci do powiatu. Przemiany podziałów terytorialnych Rusi Czerwonej w XIV – XVI wieku / R. Szczygieł // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19-21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. – Львів, 1993.

⁴⁵ Гудзяк Б. Криза і реформа...С. 85.

⁴⁶ Про це див.: Грушевський М. Історія України-Руси: у XII томах / М. Грушевський. – Київ, 1994. – Т. V. – С. 395-397; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. В 2 т. / А. Карташев. – Москва, 1993. – Т. 1. – С. 337-338; Любашенко В. Галич у церковно-унійних планах Владислава Ягайла і митрополита Кипріяна / В. Любашенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20. – С. 436-441; її ж. Польський король Владислав Ягайло і київський митрополит Кипріян: спроба церковної унії у XIV ст. / В. Любашенко // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2012. – Вип. 5. – С. 17-25; Fijałek J. Biskupstwa greckie w ziemiach od połowy w. XIV. Na podstawie źródeł greckich / J. Fijałek // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1897. – R. XI. – S. 38-40; Prochaska A. Król Władysław Jagiełło: w 2 t. / A. Prochaska. – Kraków, 1908. – Т. 1. – С. 376-382; Zajączkowski J. Trudne sąsiedztwa...S. 91.

⁴⁷ В 1401 р. у Сучаві було поставлено молдавського митрополита. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. / Б. Гудзяк. – Львів, 2000. – С. 94-95.

⁴⁸ Про Литовське князівство інколи небезпідставно говорять, як про державний організм, «мілітаризований силою обставин». В останній чверті XIV ст. у князівстві вперше появились серйозні внутрішні суперечності, котрі в певній мірі засвідчили, що потенціал для військової експансії вичерпано (Клочовський С. Історія Польщі...С. 73, 76).

⁴⁹ Порівняй у М. Грушевського: «Повторяла ся історія, скільки разів сконстатована в різних часах і у різних народів: низші культурою побідники приймають вищу культуру своїх підданих» (Грушевський М. Історія України-Руси...Т. V. – С. 5).

⁵⁰ Gil A., Skoczylas I. Kościoły wschodnie w państwie polskoliteńskim...S. 39.

Marian Khomiak

**Drang nach Osten: some features of the Jagiellonian
colonization policy on the territory of the Kingdom of Rus
(the end of XIV – the first half of XVI century)**

Entry the lands of the Kingdom of Rus in the Polish Kingdom and the creation of this new administration, legal and socio-economic relations, the main features inherent in the Polish lands, spread over time at least half a century. These processes have determined the fate of these lands to the XVIII century, and therefore of interest to study the history of Western Ukraine in general.

In the paper paid attention to two important changes brought about Polish politics: the demographic situation (the emergence of a new elite and relatively many new urban communities of the Magdeburg rights) and the church (the emergence of dominant Catholic structure). These changes, like some others, should be considered together, as a program of colonization of these lands.

Historiography this subject quite a lot. Moreover, Polish researchers were able to create a significant number of synthetic research (eg., E. Kłoczowski and others). Our task was to trace and identify the main views of Polish and Ukrainian researchers on the policy the first members of Jagiellonian dynasty in Galicia. Indeed, there is reason to say that this is the Europeanization of space and, therefore, in addition to the reception of new socio-economic rules and practices had to be resisted them. Finally, in the some aspects the Polish government and the Catholic Church have not been able to achieve serious success. Therefore, when considering issues of colonization in Galicia (after all, and any others) we should be very cautious in the assessments, which often indicate a significant exaggeration.

Overall polish colonization was successful, and primarily because basically she brought on this territory more developed forms of social and socio-economic relations. The number and variety of literature, which can be used to study the certain aspects of colonization policy and movement Jagiellonian, unlikely to ever exhaust the subject.

Keywords: *Wladyslaw Jagiello, Galician land, colonization, Magdeburg rights, clergy, the Catholic Church, the Orthodox Church.*

Надійшла до редколегії 22.11.2015 р.

УДК [94(478):271.2-677-523-047.84]«15/18»

ББК 63.3(4МОЛ)4/5-7

Дмитро Чучко

Інститут церковного ктиторства та його реалізація в Молдавському князівстві (XVI – XIX ст.)

Стаття присвячена інституту церковного ктиторства та його практичній реалізації на теренах Молдавського князівства у період Пізнього Середньовіччя та Новий час. Автором визначено поняття ктиторства, показан його витoki та правові засади. Розкрито механізм впровадження та способи практичної реалізації ктиторського права в Молдавській землі та визначено його характерні риси.

Ключові слова: Молдавська земля, єпископ, ктиторське право, нормативно-правова база, ктитор, спадкоємець, опікун, Вселенський Собор, свята обитель, храм.

У контексті вивчення державно-церковних відносин особливої актуальності набуває питання дослідження інституту церковного ктиторства та механізму його практичної реалізації на теренах Молдавської землі. І хоча згадана проблема загалом знайшла досить широке відображення в дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, стосовно Молдавського князівства, особливо щодо періоду кінця XVIII – XIX ст., вона не є повною мірою розкрита та потребує подальшого дослідження.

Принагідно варто відзначити, що в румунській історіографії практики ктиторства торкалися І. Цігліу¹ та В. Георгеску². З поміж українських авторів певну увагу присвятили ктиторському праву та його характеристиці на теренах України, Буковини і Візантії І. Суровцева³, Б. Боднарюк⁴ та М. Чучко⁵. Окремо слід згадати російського дослідника М. Мо-

© Чучко Д., 2015

Чучко Дмитро Костянтинович – аспірант кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

розова⁶, який зосередив свою увагу на еволюції ктиторського права у Візантійській імперії. Досить цінним був доробок щодо питання ктиторства російських дореволюційних істориків П. Соколова⁷ та Є. Голубінського⁸.

Відомо, що в основі інституту ктиторства, що діяв на теренах Молдавської землі, лежало візантійське право, запозичене молдавськими воеводами і закріплене низкою законодавчих актів. Давнє візантійське ктиторське право своїми коренями сягало перших віків християнства. З огляду на сказане, як вважають Б. Боднарюк⁹ та М. Морозов¹⁰, його витоки слід шукати у канонах (постановах) Вселенських і Помісних соборів, а також у римському праві.

Отже, перш ніж розпочати висвітлення питань, пов'язаних із запровадженням ктиторства в Молдавській землі, необхідно зупинитися на розгляді самого поняття ктиторства, його витоків та правових засадах. Це дасть нам можливість більш чітко уявити основні риси цього явища та особливості його реалізації на практиці, причому як у Візантії, так і в Молдавському князівстві. В цьому й буде полягати головна мета пропонованого дослідження.

У православній церковній традиції ктиторство (гр. ktitor – засновник, фундатор), за твердженням І. Суровцевої, виступає як найдавніша форма культурно-благодійної діяльності православних віруючих, підвалини та постійне господарське забезпечення церкви, широке поєднання світської турботливості за духовними інституціями¹¹. Разом з тим, поняття ктиторства включає в себе не лише заснування релігійних інституцій (згідно з канонічними нормами, які передбачали необхідність дозволу єпископа на будівництво, закладання хреста на місці фундаменту чи освячення культової споруди), але й виділення матеріальних засобів на відновлення чи реставрацію церковних будівель¹².

Аналіз ранньовізантійського імперського законодавства дозволяє нам виявити у ктиторському праві сліди римських правових поглядів, які стали проникати туди після легалізації християнства імператором Констянтином (306-337 рр.). З того часу заснування церков стає однією з функцій імператора. Але на законодавчому рівні ктиторське право у Східній Римській

імперії було запроваджено імператором Юстиніаном. У 67 новелі він визначив ктиторське право як обсяг тих прав, котрі одержувала фізична чи юридична особа на підставі спорудження нею церковної установи чи її поновлення¹³.

В даному контексті слід підкреслити, що за юстиніанівським законодавством виникнення ктиторського права відбувається після присвячення речі, тобто після формальної передачі ктитором майна, виділеного для спорудження (або відновлення) і утримання церковного інституту¹⁴. Саме цим реалізувалися зобов'язання фундатора і вихід майна з його попереднього стану приватності. Про це йшлося і у новелах 131 та 5. Вони увійшли до складу «Василік» (цей збір візантійських законів було прийнято у 897 р. за правління Лева VI); в правовому зводі, зокрема, встановлено правила, за котрими здійснюється передача майна, заповіданого на будівництво богоугодного закладу¹⁵.

Таким чином, законодавство Юстиніана визначало для ктитора наступні права: 1) він носить почесний титул ктитора; 2) Він має право висувати (рекомендувати) єпископу своїх кліриків для хіротонії в створену ним церкву або ченців у монастир, до того ж вибір ктитора не є обов'язковим для єпископа; 3) Він має право “зовнішнього управління” закладом, тобто сам або через спадкоємця призначає адміністратора для майнового “врядування”, при цьому підлягає всім обмеженням, які випливають із самого функціонального призначення закладу, про котрий зобов'язаний піклуватись; відповідно заклад саме через ктитора отримував усі пожертви, саме ктитор вів його позови в суді, але не міг відчужувати власність закладу у зв'язку із загальними правилами відчуження¹⁶.

До цього варто додати, що канонічне право Православної Церкви не розглядало ктитора як носія певних майнових прав у створених (влаштованих) ним закладах, оскільки саме ці заклади після їх присвячення Церкві ставали церковним майном¹⁷.

У той же час, ктиторське право передбачало, по перше, що ктитори беззвітно та одноосібно, на правах приватної власності розпоряджалися доходами храмів; по друге, що вони поставляли туди священників. Згідно закону, особа, яка бажає спорудити общинну церкву та отримати щодо неї собі й своїм спадкоємцям право ктиторства, повинна була забезпечити

утримання її та священика, який там служить, рухомим та нерухомим майном, що давало їй відповідний дохід. Майно, присвячене церкві ставало її власністю. Воно не могло бути взято назад не самим ктитором, ні його спадкоємцями¹⁸. Проте, насправді так не завжди було на практиці. Ктитори, якщо надавали церкві майно, справді переставали бути власниками останнього, але в той же час вони та їхні спадкоємці залишалися повноправними власниками доходів церкви, як і від присвяченого (приложеного) майна, так і від всього, що надходило церкві крім них. Таким чином, ктитори були власниками храмів наче на правах вічної оренди, маючи право на прибутки, але не маючи право на майно.

Таким чином, ми можемо припустити, що заснування приватних релігійних установ було пов'язано не лише з переконаннями середньовічної людини про важливу роль літургійного поминання задля спасіння душі, чи фактором престижу, але також зумовлювалося певними конкретними економічними передумовами.

Стосовно поставлення священиків в храми ктитори були обмежені у своєму праві тільки тим, що вони повинні були поставляти достойних кандидатів і що єпископи зобов'язані були висвячувати тільки таких, маючи, в іншому випадку, право заповнювати місце за власним вибором. Ктитори не були зобов'язані надавати священикам всього прибутку, який приносила служба при церкві, але мали право укладати з ними договір на рахунок оплати за службу, так що священики служили при ктиторських церквах, отримуючи обумовлену ругу (оплату). Якщо ктитор був особою багатого та благочестивою, то звичайно, не тільки весь дохід, отриманий церквою використовував на неї саму і на правлячих в ній священиків, але й добавляв зі своїх коштів, якщо це потребувалося. Проте, по іншому було, коли він був людиною бідною, вимушеною, наприклад, побудувати церкву в своєму невеликому маєтку або якщо спадкоємці багатого людини бідніли. В цьому випадку церква, яка належала по праву ктиторства або складала ктиторію, ставала для її власника в якості маєтку, з котрого витягувалися прибутки: деяка частина того, що вони приносила в якості прибутку використовувалась на її потреби, деяка частина на

найм священика чи священників, а все інше потрапляло до рук ктитора. З часом, як відзначав Є. Голубінський, таких ктиторів ставало все більше і таким чином, з'явився цілий прошарок обцинних приходських та не приходських церков, якими (власне доходами з них) володіли приватні особи на правах власності і для котрих ці церкви складали наче маєтки (вічна аренда)¹⁹. Ввійшло в звичай передавати ктиторське право не тільки через спадкування, але й через продаж, так що і відношенні форми переходу згадувані церкви прирівнювалися до приватного майна.

Таке прирівнювання ктиторських храмів до приватної власності призвело до того, що їх почали будувати з прямою метою – створення приватних установ. Бідна, але підприємлива особа знаходила частину міста чи село, які не мали власної церкви, але воліли мати, або взагалі місце, яке б обіцяло прибутки, збирав гроші на богоугодне діло – спорудження храму, будував на зібрані гроші церкви і, таким чином, ставав власником своєрідного маєтку. Це робили миряни, але не було ніяких перешкод робити це й священикам: і вони дійсно робили це, і скоріш за все, переважно перед мирянами.

Якщо ктиторський рід припиняв своє існування або з якихось причин полишали свої ктиторії, то церкви не ставали власністю общини тієї місцевості, а, продовжуючи залишатися ктиторіями, поступали у власність єпископств, котрі були спадкоємцями після перших ктиторів і спадкоємцями у володіннях після інших. Єпископства могли продавати й дарити їх у вічне володіння, або віддавати за гроші і без них у тимчасове користування (у тимчасове безоплатне користування ктиторії віддавалися переважно єпископським чиновникам)²⁰.

Варто відзначити, що єпископ, при цьому, користувався недоторканим правом наглядати за означеним майном. Основним засобом цього адміністративного нагляду залишалося складання інвентарного опису церковного майна. Такий опис рекомендувався й 1-м канонем Дворазового собору 861 р. В той же час, й сам собор вбачав в ньому не спосіб нагляду за управлінням майна, а лише як спосіб нагляду за його цілісністю. Та й для цього його було недостатньо. Тільки в тому випадку, якщо б Візантійському праву вдалось втілити

в життя повну невідчужуваність церковного нерухомого майна, інвентарні описи могли б гарантувати його цілісність. Крім того, можна було обійти закон про невідчужування на законній основі: для цього достатньо було церкві нарабити боргів, що було повністю у руках та волі її управителя, й церковне майно відчужувалося²¹.

У цьому контексті варто погодитись з думкою Б. Боднарюка щодо майнових прав ктитора. Цим дослідником, на основі комплексних досліджень візантійського нормативно-канонічного права, було висунуто припущення, що канонічне право за своєю природою і догматичним вектором взагалі не регламентувало майнових правовідносин. Виходячи з цієї юридичної специфіки, ктитор впродовж VI – X ст. був зобов'язаний завідувати й опікуватися заснованим монастирем “за покликом совісті” і не допускати стосовно обителі будь-яких дій, в результаті яких вона могла втратити свій статус богоугодного закладу. У таких дефіцієнтних і діакресисних правових рамках ктитори, як впливає зі Статутів X – поч. XII ст. і тогочасного актового матеріалу, стали дивитись на засновані ними православні монастирі як на свою власність, хоча сама правова основа і духовно-світоглядні орієнтири візантійців цієї усталеної традиції не вітали і не підтримували її на рівні імперативу²².

Сформувавшись у Візантії, ктиторське право разом з православним християнством поширилося за межі імперії ромеїв. Воно утвердилося у Сербії, Болгарії, на Русі. На початку XV ст., при воєводі Олександрі Доброму, ктиторське право проникло на терени Молдавської землі. При цьому молдавському господарі, як і при його наступниках, в Молдавії з'явилася ціла низка ктиторських монастирів та храмів.

Проте найбільшого розмаху практика ктиторства набула у XVI – XIX ст. По всій Молдавській землі було побудовано безліч православних храмів та монастирів, котрі утримувалися за рахунок своїх засновників (ктиторів) та їх спадкоємців. Що ж спричинило до такого піднесення церковного будівництва?

Перш за все, на наш погляд, важливу роль тут відіграв світоглядний чинник. В релігійних уявленнях людей тієї доби значне місце посідало літургійне поминання (мнемосина), яке гарантувало спасіння душі. Саме мнемосина, на думку

П. Соколова, була тим чинником, що вирізняв ктитора з поміж інших²³. Крім того, не малу роль відігравало й право на поховання у церкві чи біля неї. І справді, на практиці майже всі молдавські господарі, будучи ктиторами різних храмів та монастирів, були там поховані. Зокрема, в Бистрицькому літописі вказується, що господар Молдавії Олександр Добрий був похований в монастирі Бистриця, який він же й спорудив²⁴. А турбуватися про своє поховання після смерті вони починали ще при житті. Яскравим прикладом тут може бути господар Олександр Лепушняну, котрий важко захворівши, побажав в присутності бояр та духовенства бути похованим у заснованому ним монастирі Слатіна²⁵.

Виходячи з принципів ктиторського права, ктиторами могли стати не лише засновники монастирів та храмів, але й ті, хто їх реконструював та відновлював. Прикладом цього, зокрема, може бути митрополит Молдавський Варлаам, зусиллями якого був відновлений та розписаний монастир св. Іллі в Сучаві (закладений 1488 року господарем Штефаном Великим)²⁶. Інший приклад такого роду ктиторства подає єпископ Романський Досифей, який впродовж 1676 – 1677 рр. наново відбудував в монастирі Пробота оборонні стіни та спорудив літню трапезну²⁷. Кілька років по тому, в 1691 р. єпископ Хушський Варлаам збудував скит Бредічешть в цинуті Фальча з дерев'яним храмом Благовіщення²⁸.

Наведені вище приклади засвідчують, що ктиторами виступали як світські, так і духовні особи. І ті, й інші практикували заснування та поновлення культових установ. За підрахунками румунської дослідниці І. Цігліу, упродовж 1600 – 1716 рр. в Молдавії представниками православного духовенства (ченцями, монахинями, священиками, єпископами та митрополитами) було споруджено 23 культові споруди (монастирі, скити та церкви)²⁹. У період з 1717 по 1774 рр. число культових об'єктів в країні збільшилося ще на 50 одиниць³⁰.

Ктиторами могли бути як чоловіки, так і жінки. Наприклад, 28 грудня 1692 р. Марія, дружина померлого великого логофета Ніколає Раковіце, подарувала єпископу Варлааму свій маєток у Бредічешть Сілішта з лісом та млином, щоб стати ктитором³¹.

До числа почесних ктиторських привілеїв належало право встановлювати на збудованих церквах донаційних дошок чи написів (епіграфії), а також вміщувати портрети у відведеному для цього в церкві місці. Наявність цієї практики в Молдавії засвідчує архідиякон Павло Алепський, котрий, супроводжуючи свого батька Антиохійського патріарха Макарія III у подорожі до Росії, побував в Молдавській землі за правління воеводи Васіле Лупу. У своєму подорожньому щоденнику він описав відвідини ряду монастирів та церков молдавської столиці Яс. Зокрема, описуючи інтер'єр монастиря Успіння Пресвятої Богородиці, заснованого воеводою М. Барновським, він згадує, що увійшовши під хорос (давня форма головного світильника храму. – Д. Ч.) побачив над ним “портрет воеводи Барновського, що спорудив цей монастир: він сидить на білому коні”³².

В основі нормативно-правової бази ктиторства на теренах Молдавії лежало, як уже зазначалося вище, візантійське канонічне право. Але й на місцевому рівні робилися спроби введення практики ктиторства у правове поле країни. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує “книга правил” Євстратія Логофета, яка була надрукована в Ясах 1632 році. Там ми знаходимо декілька розділів (з 141-143 розділи), присвячених ктиторському праву. У них коротко викладено основні принципи практики ктиторства та звертається увагу на те, що спорудження церкви або монастиря можливе тільки з благословення архієрея, а монастирське та церковне майно є недоторканим³³.

Після того, як з плином часу окремі принципи ктиторського права через незнання і забуття зазнали на теренах Молдавії значних змін, його наново врегулював молдавський господар Григорій Гіка. У виданому ним 15 липня 1764 р. хрисовулі зазначалося: виходячи з 67-ї новели Юстиніана, яка вимагала, щоб “єпископ потурбувався не лише про тих, кому завжди надається дозвіл на побудову церкви, але й про таких, які неспроможні забезпечити церкву потрібними коштами і святими церковними облаченнями, що необхідні для прикрашення церков, а також для підтримки священників і церковнослужителів відповідно до 17-го канону Сьомого собору, який проголошує: “Хто хоче побудувати церкву чи монастир, не маючи потрібного для здійснення цього

і насмілиться це чинити, нехай буде йому заборонено від місцевого єпископа. А коли має потрібне для завершення: то намір свій нехай доведе до кінця”. Це наказуємо виконувати також і Ми стосовно церков та їх побудови”³⁴.

За турботи по утриманню храмів та кліриків Православна Церква в Молдавії надавала ктиторам і їхнім наступникам, крім визначених свого часу імператором Юстиніаном, ще ряд привілеїв та почесних прав. А саме: 1) церква надавала ктиторам право займати під час богослужіння почесне місце в церкві, першими приймати св. причастя, посвячений хліб, освячені гілки, помазання св. миром, служіння, кадіння. Окроплені св. водою, професійному обході навколо церкви, у процесіях, тощо; 4) у випадку зубожіння отримували від церкви кошти на своє утримання³⁵.

Таким чином, можна констатувати, що інститут церковного ктиторства своїми витокami сягає періоду ранньовізантійського імперського законодавства, яке й визначило його правову природу. В його основі було закладено певні обов’язки ктитора стосовно заснованих ним храмів, які могли передаватися в спадок. У XV ст. ктиторське право було запозичене і поширилося на терени Молдавського князівства. Пізніше воно було впорядковано на місцевому ґрунті. Керуючись принципами ктиторського права, правителі Молдавії, знать та представники православного духовенства займалися досить активно діяльністю по заснуванню й відновленню на теренах країни церков та монастирів. Кліриків і мирян в їх ктиторській діяльності єднала, у першу чергу, ідея спасіння душі, але не варто відкидати й практичної сторони ктиторства, в якій важливу роль відігравав також економічний чинник.

Примітки:

¹ Țighliu I. Între diavol și Bunul Dumnezeu: cler și cultură în Principatele Dunărene: (1600-1774) / Iolanda Țighliu. – București: Paideia, 2002. – p. 312.

² Georgescu V. Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea. / Valentin Al. Georgescu. – București: Editura Academiei republicii socialiste România, 1980. – 297.

³. Суровцева І. Ю. Інститути донаторства та ктиторства як форми благодійної діяльності віруючих: мистецькі традиції / І. Ю. Суровцева // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Наука і освіта, 2014. - №4. – С. 18 – 22.

⁴. Боднарюк Б. М. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III-XI ст. / Б. М. Боднарюк. – Чернівці: Прут, 2012. – 896 с.

⁵. Чучко М. К. "И взят Бога на помощь": соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) / М. Чучко. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 368с.

⁶. Морозов М. Монастыри средневековой Византии: Хозяйство, социальный и правовой статусы / М. Морозов. – Спб.: Изд-во С. – Петерб. Ун-та, 2005. – 174 с.

⁷. Соколовъ П. Церковноимущественное право въ Греко-Римской имперіи. Опытъ историко-юридическаго изслѣдованія / П. Соколовъ. – Новгородъ: Паровая типографія І. І. Игнатовскаго, 1896. – 300 с.

⁸. Голубинскій Е. Исторія Русской Церкви / Е. Голубинскій. – Москва: Университетская типографія, 1901. – Т. 1. – 987 с.

⁹. Боднарюк Б. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III-XI ст.. – С.593.

¹⁰. Морозов М. Монастыри средневековой Византии: Хозяйство, социальный и правовой статусы – С.107.

¹¹. Суровцева І. Ю. Інститути донаторства та ктиторства як форми благодійної діяльності віруючих: мистецькі традиції. – С.19 - 20

¹². Беякова Т. К вопросу о роли ктиторства и функциях монастырей в средневековой Сербии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/7306374>

¹³. Морозов М. Монастыри средневековой Византии: Хозяйство, социальный и правовой статусы. – С. 107.

¹⁴. Боднарюк Б. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III-XI ст. – С. 595.

¹⁵. Чучко М. "И взят Бога на помощь": соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – С. 274.

¹⁶ Боднарюк Б. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III-XI ст. – С. 596.

¹⁷ Боднарюк Б. Вказ. праця.. – С. 597.

¹⁸ Голубинській Е. Історія Русской Церкви. – С. 489.

¹⁹ Голубинській Е. Вказ. праця. – С. 490.

²⁰ Там само. – С. 491.

²¹ Соколовъ П. Церковноимущественное право въ Греко-Римской имперіи. Опытъ историко-юридическаго изслѣдованія. – С. 253

²² Боднарюк Б. Харизма пустелі. Витоки, становлення, духовно-аскетична і місіонерська практика християнського чернецтва III-XI ст. – С. 607.

²³ Соколовъ П. Церковноимущественное право въ Греко-Римской имперіи. Опытъ историко-юридическаго изслѣдованія. – С. 243.

²⁴ Славяно – молдавские летописи XV – XVI вв.- М: Наука, 1976.- С. 24.

²⁵ Ureche G., Costin M., Neculce I. Letopisetul Tarii Moldovei...: Cronici. – Chisineu: Huperion, 1990. – P. 213.

²⁶ Țighliu I. Între diavol și Bunul Dumnezeu: cler și cultură în Principatele Dunărene: (1600-1774) / Iolanda Țighliu. - P. 206.

²⁷ Ibid. - P. 206.

²⁸ Ibid. - P. 206.

²⁹ Ibid. - P. 194-196.

³⁰ Ibid. - P. 231-236.

³¹ Ibid. - P. 206.

³² Павел Алеппский Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века (от Алеппо до земли казаковъ). – М.: Университетская типография, 1896. – Вып. 1. – С. 68.

³³ Georgescu V. Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea. – P. 162.

³⁴ Чучко М. ”И взят Бога на помощь”: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – С. 275.

³⁵ Чучко М. Вказ. праця. – С. 278.

Dmytro Chuchko

The Institution of the Church Ktitors and its Realization in the Moldavian Principality (XVI – XIX cent.)

The article is devoted to the institution of church ktitors and its realization in the Moldavian Principality in the late Middle Ages and modern times. The author considers the concept of ktitors, its origins and legal bases. The implementation and realization of the ktitors' law in the Moldavian land are shown and its characteristic features are figured out.

The article concludes that the institution of the church ktitors has its origins in the period of early Byzantine imperial law which determined its legal nature. It is based on certain obligations laid on ktitors concerning the churches they founded, which could be inherited. For diligent performance of their duties ktitors received the honorary title of a "ktitor" and the right to nominate (recommend) their clergy to a bishop for the ordination in the church or monastery they created, although it is mandatory for the bishop. In addition, ktitors were given the right of "external control" over the institution, that is they themselves or through the heir appointed the administrator of the property "governance", meanwhile being subject to all the restrictions arising from the functional purpose of the institution, about which they were obliged to take care; accordingly the institution received all donations through the ktitor. The ktitor led its claims in court, but could not alienate the property of the institution in connection with the general rules of alienation.

Ktitors could be both secular rulers, church hierarchs and ordinary clergy with the laity. To join the right of a ktitor one did not have to be the founder of the monasteries and churches, it was enough to make their reconstruction or restoration.

In the XV century the ktitor right is borrowed by the Moldavian rulers, and over the time it becomes a significant distribution on the territory of Moldova. Its hospodars, as well as representatives of the local Orthodox Church, are the founders of the Orthodox churches and deal with them in accordance with established legal norms.

The regulatory framework of the institution of ktitors in the territory of Moldova constituted separate legislation acts of the Moldavian rulers that in its content were based on the ancient Byzantine ktitor right.

Such acts include those published in 1632 in Iasi “The Book of Rules” by Yevtratiy Logofet, in which the main principles of the ktetors’ practice are given quite shortly (a few chapters). Another hospodar of Moldavia, Gregory Gika, in 1764, issued hrysovul (a charter) to regulate ktetor rights according to the Justinian stories and canons of the Seventh Ecumenical Council.

Acting in the framework of this legislation the ktetors’ practice, given the realities of that time, partially underwent changes that were topical at that time. It primarily concerned the cases related to the poverty of ktetors. If this happened, the church which was administered by this ktetor provided some funds for his maintenance.

Quite common, too, was the practice of setting in the built or reconstructed churches or holy monasteries, ktetors’ boards or inscriptions (epigrams). In addition, they and their family members were given the right to set their portrait in a specially designated place in the church. Yet, ktetors’ portraits were placed in built or constructed churches on their expense, such as Stefan Velykyi (Voronet, Petrvtisi), Peter Raresh (Moldavytsya) Jeremiah Movile (Suchavytsya), Metropolitan Gregory Rosca (Voronets).

After all, the practice of ktetors in the Moldavian lands was also caused by the right of the founder to be buried in the church which construction was funded by him. Among ktetors, buried in their churches, were governors Dragos (Volovets), Jeremiah and Simeon Movile (Suchavytsya), Metropolitan Anastasiy Krimku (Dragomirna).

Keywords: *Moldovian land, bishop, ktetor’s right, regulatory framework, ktetor, heir, guardian, Ecumenical Council, holy monastery, temple.*

Надійшла до редколегії 05.09.2015 р.

УДК 327.0195(40)«1914/1918»
ББК 63.3(4ВЕЛ)52-6

Євген Сахновський

Мобілізація інтелекту: організація британської зовнішньополітичної пропаганди на початку Першої світової війни

У статті на основі широкого кола джерел та літератури висвітлена роль ліберального політика Чарльза Мастермана в організації британської зовнішньополітичної пропаганди на початку Першої світової війни. В центрі уваги знаходиться засноване у вересні 1914 р. секретне Бюро воєнної пропаганди (Secret War Propaganda Bureau), більш відоме за місцем розташування як «дім Веллінгтона».

Специфічно британський стиль пропаганди на етапі її організаційного становлення визначала невелика група експертів («the toot») на чолі з Мастерманом. До створення позитивного іміджу Великої Британії на міжнародній арені вони залучили широке коло інтелектуалів із числа «людей пера», відомих, як правило, далеко за межами країни.

Ключові слова: Перша світова війна, британська зовнішня пропаганда, Секретне Бюро воєнної пропаганди («дім Веллінгтона»), Чарльз Мастерман, імідж Великої Британії.

Наприкінці ХІХ століття, більш ніж за двадцять років до початку Першої світової війни, Оскар Вайлд запевняв читачів: «Одна заслуга цілком справедливо залишиться за Англією – вона винайшла й утвердила інститут Громадської Думки, який є спробою організувати невігластво мас і надати йому значення майже фізичної сили»¹. Констатація популярного і тоді ще не дискредитованого нетрадиційною сексуальною орієнтацією письменника підтвердилася зі всією очевидністю у роки великих

© Сахновський Є., 2015

Сахновський Євген Васильович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

випробовувань, якими для Британії, як і інших держав, стала Перша світова війна. Саме тоді стан громадської думки багато в чому визначав як загальну ситуацію в країні, так і її здатність вести велику масштабну війну.

З іншого боку, усвідомлення неабиякої важливості «public opinion» змушувало владу шукати ефективні форми впливу на громадськість, запроваджуючи особливу інформаційну політику, цензуру, специфічні форми пропаганди. В числі останніх – спроба британського уряду мобілізувати «людей пера» для організації вже на самому початку війни пропаганди «іміджу Великої Британії» за межами країни. Детальне висвітлення цієї нової, як на той час, спроби налагодити зовнішню пропаганду – це і є мета представленої тут розвідки. Її актуальність та, до певної міри, практичне значення очевидні в контексті сучасної «інформаційної війни».

Отже, на початку серпня 1914 року Велика Британія, спираючись на могутні резерви імперії, вступила у війну, переслідуючи цілком конкретні цілі: підірвати позиції Німеччини як головного економічного конкурента, зберегти, а при нагоді й розширити колоніальні володіння, утримати статус великої держави. Однак, таке суто матеріалістичне пояснення, м'яко кажучи, не надихало пересічного британця; тому правлячі кола надавали виключно великого значення виправданню позиції своєї країни, пошукам моральних імперативів. Наявність в Англії більш широкого, ніж в інших державах, кола політичних свобод, вільної преси, відсутність обов'язкової військової повинності, а звідси – нечисельність армії, окрім, правда, колоніальних формувань – все це змушувало ліберальний уряд Герберта Асквіта докладати потужних зусиль, щоб розвинути провоєнний народний ентузіазм.

Політичній верхівці британського суспільства тих далеких часів та її ідеологам слід віддати належне. Перші місяці війни засвідчили небачений провоєнний ентузіазм практично усіх прошарків населення, тому добровольців виявилось більш ніж достатньо. До того ж, мало хто міг передбачити, що війна буде затяжною, тотальною і виснажливою. Відомий політик Девід Ллойд Джордж засвідчив у своїх мемуарах: «Війна закінчиться до Різдва» - саме таке гасло було популярним у той час»².

Проте, попри всі ці оптимістичні надії, уряд і відповідні підрозділи вважали необхідним організаційно підтримувати цей ентузіазм. Вже в серпні 1914 року під керівництвом прем'єр-міністра Г.Асквіта була заснована перша пропагандистська координуюча організація «Центральний комітет національних патріотичних об'єднань» з метою «виправдати історично і морально позицію Англії у війні». Головне завдання формулювалося таким чином: «інформувати громадськість всередині країни та за її межами стосовно причин і життєво важливих питань війни». Активну пропаганду в цьому напрямку вели різні товариства, групи, об'єднання, такі як «Клуб Кобдена», «Атлантичний союз», «Азіатське товариство», «Вікторіанська ліга» та інші. На спільному засіданні обох палат парламенту король Георг V закликав депутатів «зробити все можливе для виправдання нашої участі у війні»³.

Акцентуючи на агресивності противника і виправданні участі Британії у війні, пропаганда оперувала різними аргументами, закликаючи захистити «європейську цивілізацію», «свободу і демократію», «нову Європу» тощо. Подібні стереотипи заповнили газети і журнали. Читачів запевняли, що війна з боку союзників перетворюється на «хрестовий похід» за високі моральні ідеали. У цьому сенсі надзвичайно розвинута у Британії преса і публіцистика добре виконували свої завдання.

Проте, на відміну від «внутрішнього фронту», пропаганда за межами країни була в ті часи новиною і потребувала чималої ініціативи та цілеспрямованих зусиль. Важко сказати, хто першим подав ідею цієї нової справи – сам голова уряду Герберт Асквіт чи один із його міністрів, Девід Ллойд Джордж, що яскраво проявив себе у сфері соціальної риторики і демагогії. Можливо, це була думка всього ліберального Кабінету, очолюваного Асквітом, який з самого початку вирішив мобілізувати творчі сили країни з метою виправдати власне рішення про вступ у війну не тільки всередині країни, а й за її межами.

Торкаючись пропаганди, слід мати на увазі ще й певні психологічні фактори, або ширше – ментальність. Саме слово «пропаганда» в Британії сприймається негативно. Його рідко використовують навіть ті, хто фактично нею займається, замінюючи, як правило, словами «просвіта», «інформація»,

«паблісіті», «освіта», які не відображають істинної суті пропаганди. Наприклад, «паблісіті» асоціюється з поширенням фактів, а «виховання» або ж «навчання» (education) вчить як думати. Пропаганда ж пов'язана з поширенням ідей, прагне нав'язати саму думку (що думати). Детально розглянувши різні варіанти, Філіп Тейлор дійшов висновку, що «паблісіті» і «пропаганда» - різні види діяльності, проте в британській практиці вони неподільні⁴.

Є й інші спроби розмежувати ці поняття, але майже всі дослідники наголошують на своєрідності британської пропаганди, яка суттєво відрізняється від тієї, яку практикують інші держави. Вона допустима лише за надзвичайних обставин, і навіть у такому випадку виключається її зв'язок з урядом. Одним словом, це – не гідна джентльмена «брудна справа», і жоден поважаючий себе політик не стане займатись нею за звичайних умов.

Тим не менше, стан війни і невизначеність її закінчення змушували вдаватись до непопулярних методів, в тому числі й пропаганди. В даному випадку логіку поведінки відображає відомий англійський практицизм: якщо щось реально існує, його можна і потрібно використати. Англійська народна мудрість каже: «Бог створив овець для того, щоб їх стригти». Пропаганда, як повідав своїм співвітчизникам редактор «Daily Chronicle» Роберт Дональд, «докорінно суперечить нашим почуттям і традиціям». Проте, це не перешкодило йому проявити себе одним з її найактивніших організаторів.

Отже, від початку війни зовнішньополітична пропаганда була визнана необхідною. Організувати «війну слів» доручили Чарльзу Мастерману – канцлеру герцогства Ланкастерського, який, одночасно з цією високою, але фіктивною посадою, очолював Національну комісію по страхуванню. На той час він був одіозною фігурою серед верхівки Ліберальної партії і як політик (в ранзі міністра з особливих доручень) переживав немалі труднощі. До певної міри, вони пов'язані із загальною кризою британського лібералізму.

На початку ХХ століття Мастерман був відомий як журналіст, літературний редактор газети «Daily News» та досить здібний публіцист – автор декількох творів, пронизаних почуттям глибокого соціального песимізму. В їхньому числі –

«З безодні: про її мешканців» (1902, 1911), «Небезпека змін. Нариси, написані в спокійний час» (1905), «Стан Англії» (1909, 1911) та інші. В цих роботах Мастерман передбачав великі соціальні потрясіння та світові катаклізми. Він визначив «стан Англії» як клубок суперечностей, що унеможливають узгодження старих інтересів з новою політикою, колишніх інституцій з новою енергією, інстинкту індивідуалізму з вимогами загального блага⁵. У такій перспективі майбутній прогрес уявлявся сумнівним і ненадійним: «Ми не знаємо, чи взагалі виживемо, а якщо й виживемо, то скільки нас буде, коли після довгої ночі настане ранок»⁶.

Як прибічник «нового лібералізму» (в 1920 р. він видав книжку з такою назвою) і відповідних йому «нових цінностей» у британському суспільстві, Мастерман закликав письменників до нового бачення культурних обривів і сам став активним членом клубу сприяння реформам («The Coefficients Club»), створеного за ініціативи відомих соціальних реформаторів Сідні та Беатріс Веббів. Враховуючи особливу роль клубів у суспільно-політичному житті країни, ця «надпартія» об'єднала представників різних політичних уподобань (лібералів, фабіанців, консерваторів-уніоністів тощо) у своєрідний «тіньовий кабінет експертів». Його члени (подружжя Вебб, Леопольд Емері, письменник Герберт Веллс та ін.) активно пропагували соціал-імперіалізм, з особливим акцентом на соціальні реформи і «новий погляд» на імперію⁷. З цією метою намагались зацікавити політиків нової генерації. Зокрема, Мастерман намагався вплинути на Ллойд Джорджа. Але вийшло навпаки. Енергійний міністр фінансів побував на клубних обідах, послухав «коєфіцієнтів», посперечався, і на цьому все й закінчилось, а ось сам Мастерман надовго попав під його вплив і став фактично першим помічником у втіленні політики соціального маневрування. Саме Ллойд Джордж запропонував Мастерману в 1911 році очолити Національну комісію страхування, яка розмістилася в квартирах біля Букінгемського палацу, більш відомих як Веллінгтон-хаус.

Це призначення стало по суті початком кінця політичної кар'єри ревного виконавця соціальних проєктів Ллойд Джорджа. В результаті провалу кампанії соціального страхування очільник Комісії став постійним об'єктом критики

в парламенті та пресі, що похитнуло його виборчі позиції. Починаючи з 1911 року він неодноразово програвав вибори до Палати громад, викликаючи при цьому глузування з боку керівництва Ліберальної партії. Її лідер і водночас голова уряду Асквіт охарактеризував Мастермана як «ніби й розумного, але дуже вже непривабливого»⁸. В кінцевому підсумку до такої думки схилився і Ллойд Джордж. В розмові з впливовим газетярем лордом Рідделом 13 червня 1914 року він зазначив, що Мастерман «дуже непопулярний в Палаті громад, запустив свою роботу, зловживає спиртним і навіть непристойно виглядає»⁹.

Загалом, як засвідчують зазначені вище оцінки, Мастерман катастрофічно втрачав ту суспільно значиму характеристику, яка була визначальною для морального й соціального клімату тодішньої Британії. На той час, як зазначає Модріс Екстайн, респектабельність цінувалась вище багатства чи влади¹⁰. Втрачаючи цю суто британську соціальну цінність, кожен політик наближався до тієї межі, коли йому, як кажуть англійці, залишалось тільки «to accept the Chiltern Hundreds», тобто добровільно піти у відставку.

Проте, попри всі закулісні персональні зневаги щодо Мастермана, в правлячій верхівці лібералів продовжувались пошуки належного заняття для свого майже збанкрутілого однопартійця. Цікаву інформацію з цього приводу знаходимо у конфіденційних листах вже згаданого лідера партії Герберта Асквіта до своєї платонічної коханки Венеції Стенлі. Не приховуючи власних емоцій, він запитує: «Що ти скажеш стосовно призначення Джека Піза в Ірландію (там зараз не треба дуже розумного), а М. – в Освіту?». Але через декілька днів повідомляє, наскільки небезпечно бачити «англо-католика в Міністерстві освіти»¹¹. А Ллойд Джордж безцеремонно заявив, що великий коштовний хрест на шиї Мастермана, яким той так хизується, коштує декількох десятків виборців.

Службові митарства Чарльза Мастермана закінчились на початку Першої світової війни. Саме він за дорученням Асквіта та підтримки Ллойд Джорджа був призначений керівником пропаганди, націленої за межі Британії. Примітним є те, що, повідомляючи про це в черговому

конфіденційному листі, голова уряду самого слова «пропаганда» так і не вжив: «Справа Мастермана, здається, вирішена: ...ми знайдемо йому із фондів Секретної служби оплату роботи по огляду американської та іншої преси»¹².

Вірогідно, що офіційна назва очолюваної Мастерманом організації «Бюро Воєнної Пропаганди» (War Propaganda Bureau) не виникла на початку реальної пропагандистської діяльності, а значно пізніше, коли на її рахунок стали перераховувати певні суми. Деякий час Мастерман діяв неофіційно під прикриттям Національної страхової комісії в «домі Веллінгтона», головою якої він все ще формально залишався. Можливо, саме цим пояснюється розходження думок про початок діяльності Бюро Воєнної пропаганди (далі - БВП). Навіть англійські автори вказують різні дати – 1914, 1915 і навіть 1916 рік. На нашу думку, можна говорити про пропагандистську діяльність «дому Веллінгтона» з самого початку війни, а БВП як офіційної організації – з початку 1915 року, коли із фонду секретних служб почали виділяти спеціальні кошти.

Всупереч демократичним традиціям, призначення голови Бюро, як і його подальша діяльність, не знайшли відгуку в пресі, і лише декілька парламентарів мали про це невідоме уявлення. Тільки в кінці 1915 року на пряме запитання в Палаті громад про діяльність Мастермана послідувала ухильна відповідь прем'єр-міністра про те, що Мастерман і його помічник отримують близько 1200 фунтів стерлінгів щорічно для організації дуже важливої роботи. Як потім зазначив Г. Асквіт, її ефективність великою мірою залежить від секретності, тому в інтересах спільної справи небажано в подальшому робити будь-які заяви з цього приводу.

Початком пропагандистської діяльності БВП можна вважати 2 вересня 1914 року, коли за ініціативи того ж Мастермана у невеликій залі будинку Веллінгтона, що біля Букінгемських воріт, відбулося зібрання іменитих письменників. За одним столом засідали ті, кого можна з впевненістю вважати літературними знаменитостями: Томас Гарді, Арнольд Беннет, сер Артур Конан Дойль, сер Джеймс Баррі, Ентоні Хоуп, сер Гілберт Паркер, Джон Голсуорсі, Гілберт Честертон, Герберт Уеллс та інші. З поважних причин не змогли прибути Редьярд Кіплінг та сер

Артур Коуч. Їх відсутність цілком компенсували найвідоміші в майбутньому історики – Арнольд Тойнбі, Джордж Тревельян та Льюїс Немір. Надзвичайність ситуації підтверджував і порядок денний конференції, скликаной негласно за персональним списком: у зв'язку з воєнним станом британський уряд закликав письменників взяти участь в організації та розробці спільних принципів і методів пропаганди.

Не менш важливим за декілька днів (7 вересня 1914 р.) стало зібрання надійних, як тоді вважалось, «людей пера» іншого жанру: власників і редакторів впливових газет, відомих журналістів і публіцистів, загалом, всіх тих, кого в Англії вже тоді називали «*opinion-makers*» (ті, що формують суспільну думку).

Безпосереднім підсумком згаданих заходів стала поява в газетах патріотичної заяви 53-х літераторів, причому настільки відомих, що біографії більшості з них можна прочитати в монументальній «Енциклопедії видатних письменників світу». Як і очікувалось, союзники Британії з ентузіазмом підтримали заклик до боротьби проти «спільного ворога Європи і людства». З відповідними коментарями заяву опублікували французькі та російські газети.

Як вже зазначалось, деякий час пропаганда велась неофіційно, на аматорському рівні, під протекторатом Національної страхової комісії. Прикриття було майже ідеальним, якщо врахувати, що її службовці фактично відійшли від справ після невдалої страхової кампанії. Тому вони без заперечень переключились на нову, хоча й неprestижну, діяльність. Більше того, деякі страхоагенти взяли на себе всю організаційну роботу секретарів, менеджерів та інших технічних працівників.

Таким чином, зміст і методи пропаганди визначала невелика група інтелектуалів, у яку входили в основному історики (Дж. Хідлем-Морлі і майбутні знаменитості – Арнольд Дж. Тойнбі та Льюїс Немір), а також письменники (Ентоні Хоуп і сер Гілберт Паркер). Зустрічались майже щоденно для обговорення як стратегічних завдань, так і поточних справ. Мастерман дещо жартома назвав цю групу втаємничених давнім терміном «*the moot*» (зібрання вільних громадян для обговорення спільних справ общини). Це був справжній «мозковий

центр»; всі інші штатні працівники, включаючи експертів, клерків, машиністок, залишалися просто виконавцями. Стосовно їх кількості немає єдиної думки. Для прикладу, на лютий 1916 року склалась така структура: 18 експертів, 11 клерків і 7 машиністок. Під кінець діяльності БВП (початок 1917 р.) кількість виконавців зросла до 54-х¹³. Цифра, слід визнати, невелика у порівнянні з розмахом запланованої роботи.

Проте, основний інтелектуальний потенціал пропаганди складала гуманітарна інтелігенція всієї країни (так звані «men of the pen» - люди пера). Саме з цього середовища керівництво БВП обирало потрібних людей, частіше всього відкриваючи їм лише частково таємниці своєї езотеричної організації. Масова мобілізація «людей пера» сприяла формуванню специфічного англійського стилю пропаганди в 1914-1916 роках.

«Бюро» розпочало роботу з великим розмахом, адже його діяльність повинна була охопити регіони Скандинавії та Латинської Америки, а також США, Росію, Нідерланди та інші країни. З самого початку був окреслений об'єкт впливу: головним чином керівництво БВП орієнтувалось не на населення тої чи іншої країни в цілому, а на її інтелектуальну еліту – впливових людей у сфері політики, економіки, культури. Саме для них складались відповідні матеріали, в тому числі й памфлети, а також спеціальні пропагандистські видання типу «Ілюстровані воєнні новини» англійською мовою, «El Espelho» – португальською (для розповсюдження в Португалії та Бразилії), «America Latina» для іспаномовної Південної Америки, «Hesperia» для Греції і т.д.

Зміст памфлетів, як основного «продукту», що використовувався з метою пропаганди, свідчить про її фактологічний характер: достовірна, на перший погляд, інформація супроводжувалась зваженими аргументами. Звичайно, факти ретельно підбирались, допускалось також перебільшення одних фактів та недооцінка або навіть замовчування інших, правда нерідко підмінювалась напівправдою. В кінцевому підсумку на основі «тільки фактів» створювались необхідні «міражі». Але при цьому намагались, по можливості, уникати чуток, необгрунтованих припущень або явної неправди. Створювати видимість об'єктивності – це, можна сказати, стало провідним

принципом діяльності Веллінгтон-Хауз, установленим особисто Чарльзом Мастерманом. Важливо, вважав він, забезпечити необхідну міру правдоподібності навіть для неправдоподібної події¹⁴. Це означало, що повідомлення повинні походити з документальних джерел, представлених поважними і відомими авторами або упорядниками.

І дійсно, серед активних співробітників «бюро», а ще більше – серед залучених, так би мовити, *ad hoc* (для даного випадку), можна виявити прізвища найвідоміших журналістів, письменників, вчених. Деякі з них, такі як Арнольд Тойнбі, Ентоні Хоуп, Едвін Бівен, Арнольд Беннет, Гілберт Честертон та багато інших, працювали захоплено, з ентузіазмом. Можливо їх приваблювала таємничість справи, бажання перенестись хоч на деякий час у світ вигаданих героїв своїх книг. Інші – їх значно менше – просто піддалися загальному ажіотажу або не могли йому протистояти. До цієї категорії явно належать Джон Голсуорсі і Томас Гарді. Обидва були присутні на таємному зібранні на початку вересня 1914 року, написали на замовлення декілька патріотичних есе, проте задоволення від цієї вимушеної роботи не отримували. Гарді не сприймав патріотизм у вузькому значенні, поширюючи це почуття на «всю земну кулю». Під час особистої бесіди з Голсуорсі він зізнався, що йому «складно писати патріотичні поеми, оскільки чітко проглядається інша сторона...»¹⁵. Його співрозмовник, у свою чергу, на початку війни відчував себе безсилим в атмосфері «загального божевілля». Про це свідчить запис у щоденнику Голсуорсі від 3 серпня 1914 року: «Написав декілька слів про мир, але не буду нікуди посилати. Чи є сенс у намаганнях протиставити шепіт урагану?»¹⁶. Літературний доробок тих років відображає усі сумніви письменника: від провоєнного патріотизму до прямого протесту проти жахів війни.

Таким чином, лише малій кількості осіб вдалось уникнути спокус пропаганди, а ще меншій, тобто, власне кажучи, окремим самітникам, вдалось протиставити пануючим настроям свою особисту антивоєнну позицію. Як вже було зазначено, в перші роки війни звернення керівництва Веллінгтон-Хауз до «людей пера» знайшло майже одностайні розуміння та підтримку. Лише парадоксальний Джордж Бернард Шоу «не

зрозумів» заклику і намагався протиставити йому «Здоровий глузд про війну». Дещо пізніше ірландський поет і драматург У.Б. Єтс (William Butler Yeats) на пропозицію написати поему провоєнного змісту «відгукнувся» віршем «Чому потрібно мовчати». Однак ці самотні виступи не могли вплинути на загальну ситуацію. Вони – швидше виключення з правил; до того ж потрібно врахувати те, що обидва згадані письменники – ірландці, а це суттєво міняє оцінку їх позиції. Як зазначив в одному з листів воєнного часу Б. Шоу, «у мене на батьківщині патріотизм набуває форми непримиренної ворожості до англійського правління»¹⁷.

Якщо мова йде про Бернарда Шоу, його особливу позицію можна оцінити в зовсім іншому контексті. На початку ХХ століття в Англії (і не тільки) він здобув репутацію пророка-викривача; до цього амплуа письменника звикли як влада, так і публіка. За оцінкою колишнього радянського посла в Англії І.М. Майського, Бернард Шоу «став бунтівним одинаком по-англійськи»¹⁸. Тому не позбавленою змісту є підозра в тому, що британський уряд і офіційна пропаганда не просто змирились, але й вигідно використали його виняткову рішучість вільно писати і говорити навіть в умовах воєнної цензури. Через десять років після закінчення війни американський журналіст Джордж Вайрек спробував уточнити свої підозри щодо цього. У відвертому особистому посланні Шоу він, зокрема, писав: «Уеллс цілком свідомо помішався на пропаганді. Ви залишились самим собою, але англійці дуже вдало використали саме той факт, що вам було дозволено висловлюватись з такою щирістю і прямою. Це створювало ілюзію, що свобода слова збереглась лише в Англії. Свідомо чи ні, але ви стали частиною майстерно створеної британським урядом ширми. За цією ширмою були секретні договори і угоди, а в проміжках між вашими вибуховими статтями і детонаціями Уеллса пристосоване вухо могло чітко почути приглушене гарчання Британського лева»¹⁹.

Діаметрально протилежну Б. Шоу позицію зайняв не менш відомий на той час письменник Арнольд Беннет, який працював на ниві пропаганди з великим натхненням. Переживаючи напередодні війни глибоку душевну кризу, він знайшов вихід саме в пропаганді, у якій, за власним зізнанням, «почерпнув таку хвилю натхнення, наче знову народився»²⁰.

Загалом, Чарльзу Мастерману вдалося, за рідкісним виключенням, у стислі строки залучити до пропагандистської діяльності інтелектуальну еліту із числа т. зв. «людей пера» і організувати ефективну роботу таємного Бюро воєнної пропаганди з метою сформуванню позитивний імідж Британії на міжнародному рівні. У цьому сенсі заснування «дому Веллінгтона» у вересні 1914 року можна вважати прецедентом в інформаційному протистоянні періоду Першої світової війни.

Примітки:

¹ Уайльд О. Критик как художник / Оскар Уайльд // Писатели Англии о литературе. – М.: Прогресс, 1981. – с. 183.

² Ллойд Джордж Д. Военные мемуары: в 6 томах: Пер. с англ. / Девид Ллойд Джордж – М.: Соцэкгиз, 1934. – Т. 1-2. – С. 474.

³ Cate Haste. “Keep the Home Fires Burning”: Propaganda in the First World War / Haste Cate – L.: Allen Lane, 1977. – P. 26-27.

⁴ Taylor M. Ph. The Projection of Britain. British overseas publicity and propaganda, 1919-1939 / Philip M. Taylor. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – Pp. 2-7.

⁵ Бредбері М. Британський роман нового часу: Пер. з англ. / Малколм Бредбері. – К.: MSBrand Corporation, 2011. – С. 85.

⁶ Masterman C.F. The condition of England / Charles Frederick Masterman. – L.: Methuen, 1909. – P. 84.

⁷ Сергеев Е.Ю. Группы влияния в Великобритании эдвардианского периода, 1901-1910 гг. / Евгений Юрьевич Сергеев // Европейские сравнительно-исторические исследования / Институт всеобщей истории РАН – Вып.3: История и сообщества. – М: ИВИ РАН, 2010. – С. 80-81.

⁸ Asquith H.H. Letters to Venetia Stanley/ Selected and ed. by Michael and Eleonor Brock / Herbert Henry Asquith. – Oxford: Oxford University Press, 1982. – P. 340-341.

⁹ The Riddell Diaries, 1908-1923 / Ed. and with introduction by J.M. McEwen. – L.: Athlone Press, 1986. – P. 83.

¹⁰ Eksteins M. Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age / Modris Eksteins. – Boston : Houghton Mifflin, 1989. – P.130.

¹¹ Asquith H.H. – Op. cit. – P. 273.

¹² Ibid. – P. 398.

¹³ Sanders M.L. Wellington House and British Propaganda during the First World War / M. L. Sanders // The Historical Journal. – 1975. – vol.18. – №1. – P. 144.

¹⁴ Masterman L. C.F.G. Masterman. A biography / Lucy Masterman. – L.: Cassells, 1939. – P. 274.

¹⁵ Miligate M. Thomas Hardy. A biography / Michael Miligate. – N.Y.: Random House, 1982. – P. 512.

¹⁶ Воропанова М. И. Джон Голсуорси : очерк жизни и творчества / М.И. Воропанова. – Красноярск: Красноярское книжное изд-во, 1968. – С. 346.

¹⁷ Шоу Б. Автобиографические заметки. Статьи. Письма / Бернард Шоу/ Сост. А. Образцовой и Ю. Фридштейна. — М.: Радуга, 1989. — С. 326.

¹⁸ Майский И. М. Из воспоминаний о Бернарде Шоу и Герберте Уэллсе / Иван Михайлович Майский. – М.: Правда, 1973. – С. 21.

¹⁹ Weintraub S. Journey to Heartbreak. The crucible years of Bernard Shaw 1914-1918 / Stanley Weintraub. – N.Y.: Weybright and Talley, 1971. – P. 138.

²⁰ Bennet A. Letters of Arnold Bennet / Edited by James Hepburn. – L.: OUP, 1968. – vol. II: 1889-1915. – P. 352.

Evhen Sahnovsky

Mobilization of intelligence: organization of British foreign propaganda at the beginning of the First World War

Based on a wide range of sources and literature the article highlights the role of British intellectuals (“men of pen”) in organization of British foreign propaganda at the beginning of the First World War. The focus is on the secret War Propaganda Bureau, better known by its location as “Wellington House”, established in September 1914.

The organization of secret Propaganda Bureau rested directly on bankrupt politician from the Liberal Party Charles Masterman, also known as a journalist, literary editor of “Daily News” and writer – the author of several works, permeated by a sense of social pessimism. On the eve of the war he headed National Insurance Commission due to recommendations of a prominent politician David Lloyd George. At first, Masterman acted informally under cover of this Commission.

The War Propaganda Bureau began its activity on September 2, 1914 with the meeting of eminent writers and historians in the hall of Wellington House and on September 7 with the meeting of journalists, owners and editors of influential newspapers. Later a kind of “think tank” was formed, it included Masterman and prominent historians and writers, like Arnold Toynbee, Lewis Namier, Anthony Hope, Gilbert Parker. They developed the strategy and tactics of propaganda activity.

However, the humanitarian intelligentsia of the country (“men of pen”) was the main intellectual potential of propaganda. From this environment Masterman picked the right people, often without disclosing the main goal of Bureau. Mass mobilization of “men of pen” contributed to the formation of specific British style of propaganda, based on facts. Ultimately, necessary “mirages” were created on the basis of “just the facts”.

In general, Charles Masterman managed, with rare exceptions, to attract intellectual elite (so called “men of pen”) to propaganda activity in short terms and organize effective work of the secret War Propaganda Bureau to form a positive image of Britain at international level. In this sense, the establishment of “Wellington House” in September 1914 may be considered as a precedent in the information confrontation during the First World War.

Keywords: *First World War, the British foreign propaganda, Secret Bureau of the war propaganda (“Wellington House”), Charles Masterman, the image of the UK*

Надійшла до редколегії 02.10.2015 р.

УДК 94(100)„1914/1918”:341.341-052
ББК 63.3(0)532-68

Тетяна Мінаєва

Еволюція статусу військовополонених у міжнародному праві в роки Першої світової війни

У статті, присвяченій питанню еволюції статусу військовополонених в роки Першої світової війни, проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти, які розроблялися воюючими країнами з метою покращення становища полонених. Автор доходить висновку, що вперше переговорний процес тривав безперервно впродовж війни, результатом чого стали підписання Стокгольмських протоколів впродовж 1915-1917 рр. та Копенгагенського протоколу 1917 р.

Ключові слова: Перша світова війна, військовополонені, правовий статус військовополонених, Міжнародне товариство Червоного Хреста, Стокгольмська конференція.

Одне з вагомих місць у новітній міждержавній політиці, з огляду на дві світові війни, які відбулися у минулому столітті та непинне зростання кількості локальних та регіональних збройних конфліктів протягом останніх десятиліть, займає так зване «право війни». Його невід'ємною складовою завжди було питання військовополонених. Дуже гостро проблема військовополонених постала в роки Першої світової війни, коли ані воюючі країни, ані нейтральні, не зважаючи на певні правові напрацювання, не зуміли забезпечити гуманного ставлення до полонених.

Не зважаючи на гостроту проблеми, в історіографії тривалий час були відсутні ґрунтовні наукові праці щодо вивчення становища військовополонених в роки війни 1914-1918 рр. Ще менше уваги приділялося питанню правових міждержавних відносин, спробам воюючих країн вже під час війни 1914-1918 рр. розробити спільні правила утримання військовополонених, враховуючи

© Мінаєва Т., 2015

Мінаєва Тетяна Василівна - кандидат історичних наук, асистент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

постійно змінювані умови воєнного часу. Окрім опубліковано тексту Заключного протоколу Стокгольмської конференції 1915 р.¹, а також окремих положень Стокгольмських та Копенгагенської зустрічей 1916-1917 рр., які містяться у праці М. Жданова², активного громадського діяча воєнного часу та кількох післявоєнних років, ґрунтовних документальних публікацій чи наукових розвідок впродовж 20-80-х р. ХХ ст. немає. Лише з початку 90-х рр. ХХ ст. почали з'являтися окремі публікації, присвячені питанням еволюції правового врегулювання становища військовополонених впродовж Першої світової війни³. Втім, не зважаючи на певні напрацювання, дане питання ще потребує ґрунтовного вивчення.

Метою даної статті є вивчення еволюції статусу військовополонених у міжнародному праві в роки Першої світової війни.

Необхідно зазначити, що першою в історії міжнародного права спробою кодифікувати правові норми війни шляхом укладання міждержавної угоди стала Брюссельська конференція. Остання відбулася влітку 1874 р. та декларувала передові для свого часу ідеї, відкривши шлях подальшій гуманізації правил ведення війни. В основу роботи конференції було покладено російський «Проект міжнародної конвенції щодо законів та звичаїв війни», в якому, серед іншого, пропонувалися правила щодо поводження із ворожими полоненими⁴. Під час роботи Брюссельської конференції було розроблено проект міжнародної декларації про закони та звичаї війни, який містив статті щодо полонених, а саме: кого вважати військовополоненими, як з ними поводитися, де утримувати, можливість залучати їх до громадських робіт, підпорядкування полонених законам та розпорядженням держави, в полоні якої вони знаходилися, умови звільнення та обміну тощо⁵.

Однак, розроблений проект не отримав юридичної сили через відсутність під ним підписів усіх учасників конференції. У заключному протоколі (єдиний документ, підписаний усіма учасниками конференції) передбачалося, що проект декларації необхідно детально вивчити, виробити рекомендації і зустрітися знову для ратифікації законів війни у прийнятній для усіх формі. У різних країнах були створені особливі комісії для вивчення проекту Брюссельської декларації 1874 р., відбувалися спеціальні консультаційні зустрічі і т. ін.⁶

Втім, попри безумовні зрушення у ставленні до полонених, перша міжнародна конвенція про закони та звичаї сухопутної війни з чітко зафіксованими нормами регулювання режиму військового полону була ухвалена в Гаазі на так званій першій «конференції миру», в якій взяли участь 26 держав. Назва «конференція миру» пов'язана з тим, що офіційним завданням було обмеження озброєння та забезпечення миру⁷. Проблема військовополонених знайшла своє відображення у «Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни», в основу якої було покладено текст Брюссельської декларації 1874 р.

Більше того, саме на цій конференції відбулася, власне, констатація факту необхідності створення повноцінної законодавчої бази з проблеми військового полону. Зокрема, було вирішено, з огляду на відсутність у міжнародній практиці повноцінного кодексу війни, покласти початок багатостороннім міжнародним зустрічам для вирішення загальних проблем та для узгодження спільних дій з метою недопущення нівелювання права держави та людської особистості. Втім, враховуючи той факт, що переважна більшість розглянутих на Гаазькій конференції 1899 р. документів носила рекомендаційний характер і не була підписана й ратифікована усіма країнами-учасниками, згодом було прийнято рішення скликати ще одну «конференцію миру» в Гаазі. На ній передбачалося остаточно закріпити принципи ведення війни, у тому числі, правовий статус військовополонених.

Завершальним етапом довоєнного міжнародного правотворчого процесу щодо військовополонених стала друга конференція миру, яка відбулася в 1907 р. в Гаазі. У її діяльності взяло участь 44 держави. Конференція завершилася переглядом трьох конвенцій, прийнятих у Гаазі в 1899 р., та ухваленням десяти нових, які цитуються у міжнародній правовій практиці та літературі під загальноприйнятими номерами. Зокрема, під четвертим номером йшла Конвенція про закони та звичаї сухопутної війни, яка замінила конвенцію від 29 липня 1899 р.⁸.

На окремих положеннях даної конвенції варто зупинитися докладніше, оскільки саме в них вперше було виокремлено низку атрибутів політико-правового статусу військовополонених, які діяли (принаймні декларувалися воюючими країнами)

під час Першої світової війни. Конвенція містила 56 статей, з яких 17 стосувалися полонених (4-20 статті). Загалом, права військовополонених зводились до таких основних положень:

- військовополонені перебувають під владою ворожого уряду, а не окремих осіб, які взяли їх в полон (ст. 4), а затримання військовополонених визначалося, як необхідний тимчасовий засіб, виключно на час війни (ст. 5);
- допускалося використання полонених (за винятком офіцерів) на різних роботах, проте ці роботи не повинні були стосуватися військових дій, а зароблені у такий спосіб кошти мали спрямовуватися на покращення становища полонених (ст. 6);
- якщо між воюючими сторонами не укладено спеціальної угоди щодо утримання полонених, то останні повинні користуватися такими ж продуктами харчування, приміщенням та одягом, як і військовослужбовці країни, яка захопила їх у полон (ст. 7).
- полонені повинні підпорядковуватись законам та наказам держави, в полоні якої вони перебувають (ст. 8);
- у випадку початку військових дій на території кожної воюючої країни, а також на території нейтральних держав будуть створені спеціальні довідкові бюро щодо полонених, в обов'язки яких входило заводити на кожного полоненого спеціальну іменну картку з особистими даними, а також з інформацією про його місцеперебування, переміщення, звільнення під чесне слово, обмін, втечу тощо (ст. 14);
- окреслювалися умови надання допомоги полоненим (ст. 15-16);
- передбачалося надання військовополоненим повної свободи відправлення релігійних обрядів та присутності на богослужіннях (ст. 18)⁹.

Необхідно відмітити, що більшість конвенцій, сформульованих під час роботи другої міжнародної конференції миру у Гаазі 1907 р., знайшли підтримку серед країн-учасниць, у тому числі й четверта (про закони та звичаї сухопутної війни). Таким чином, ратифіковані правила щодо поводження з військовополоненими стали базовими для країн-учасниць

майбутнього світового конфлікту. Про це свідчить закріплення міжнародних правових норм щодо полонених у державному законодавстві, у тому числі Росії та Центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини).

Проте, у внутрішньодержавних постановах кодифікація правил щодо військовополонених відбулася у різний час. Зокрема, Німеччина основні принципи міжнародних правил та традицій щодо полонених відтворила незабаром після першої конференції миру. Свідченням цього стала публікація в 1902 р. книги «Воєнні звичаї в сухопутній війні», а в 1908 р. – видання окремого положення про військовополонених, де, зокрема, зазначалося: *«Держава вважає військовополонених особами, які просто виконували свій обов'язок і підкорялися наказам згори, а тому в їх ув'язненні бачить гарантію безпеки, а не покарання»*¹⁰.

Щодо Росії, то нею положення Гаазької конвенції були ратифіковані лише у 1909 р., а відображені у внутрішньому законодавстві аж у жовтні 1914 р. у спеціальному «Положенні про військовополонених»¹¹.

Таким чином, напередодні Першої світової війни гаазькі мирні ініціативи були підтримані та ратифіковані європейськими державами. Ухвалені конвенції вважалися такими, що повністю відповідають гуманним цілям розвитку європейської цивілізації та зможуть запобігти крайнім проявам жорсткості на війні. Міжнародна нормативно-правова база щодо військовополонених довоєнного часу ґрунтувалася на принципах гуманізму та поблажливого ставлення до обеззброєного ворога. Її творці були переконані, що закріпленні норми дозволять зменшити прояви жорстокості на полі бою та убезпечать полонених від свавілля з боку охорони в таборах.

Втім, впродовж 1914-1918 рр. повністю змінився характер війни. Російська дослідниця О. Сенявська, вивчаючи психологію війн ХХ ст., вірно вказувала, що *«напередодні війни вели професійні армії, які зберігали щось від лицарської гри. Народи в цілому не воювали... Світова війна все змінила. Вона загнала в окопи занадто багато чоловіків – добру половину в усіх цивілізованих країнах... Війна розв'язала смак*

до жорстокості, і він забарвив ХХ ст.»¹². Результати війни тепер повністю залежали від ресурсів (економічних, людських, морально-психологічних тощо), які кожна із воюючих країн могла задіяти з метою досягнення перемоги.

Зазнав також змін домінуючий у довоєнній міжнародній практиці погляд на військовополоненого, як обеззброєного воїна. Суттєво розширилося саме поняття «полонений». Воно поширилося не лише на фронтовиків, захоплених у полон під час боїв, але й на цивільне населення захоплених територій, вихідців з ворожої країни, які не встигли виїхати за кордон до початку збройного конфлікту.

Зважаючи на масштаби втрат військовополоненими, кількість яких вже з перших місяців вираховувалася сотнями тисяч, неважко зрозуміти, якого катастрофічного характеру в цілому набуло становище бранців у таборах ворожих блоків. Фактично, одразу ж виникли проблеми із розміщенням, утриманням та продовольчим і медичним забезпеченням полонених. Війна, яка планувалася, як короткотривала та блискавична, виявилася затяжною з невизначеним терміном тривалості. У кожній воюючій країні не вистачало продовольства, озброєння, робочих рук для належного забезпечення діючих армій. Дотримання гаазьких конвенцій щодо належного утримання бранців стало неможливим в силу низки обставин. Вже наприкінці 1914 – на початку 1915 р. урядам воюючих країн стало очевидним, що необхідно домовлятися наново, враховуючи новоявлені проблеми та неможливість реалізувати довоєнне законодавство.

Разом з тим, необхідно зазначити, що суттєвим недоліком міжнародно-правових угод довоєнного часу була відсутність спеціальних органів, які б здійснювали контроль за виконанням прийнятих зобов'язань під час збройного конфлікту. Єдиною гарантією виконання умов договору залишалися добра воля сторін, фактичні міркування взаємності та, у деяких випадках, різний ступінь підтримки чи засудження з боку громадськості¹³. Єдиним контролюючим органом визначалися держави-опікуни, які мали забезпечувати представництво та захист інтересів у відносинах між воюючими країнами, зокрема і в питанні прав військовополонених. Інтереси російських поло-

нених в Німеччині та Австро-Угорщині представляла Іспанія, австро-угорських та німецьких полонених у Росії – США, а після вступу останніх у війну – Швеція взяла на себе захист німецьких інтересів, а Данія – австро-угорських¹⁴. Державі-опікуни мали наглядати за тим, щоб гаазькі положення щодо полонених виконувалися, їх представники робили необхідні доповіді, відвідували табори військовополонених тощо.

Крім того, Міжнародне Товариство Червоного Хреста (МТЧХ) через свої національні представництва почало здійснювати діяльність на користь військовополонених та інформувати держави, які захопили полонених, про умови утримання останніх у світлі Гаазьких постанов¹⁵. Діяльність держав-опікунів та МТЧХ виявилася важливим фактором у справі нагляду за дотриманням принципів права війни, що дало поштовх до подальшого розвитку інституту контролю за дотриманням міжнародних військових угод уже після завершення Першої світової війни. При цьому роль Червоного Хреста посилювалась ще й тим, що під час війни військові міністерства воюючих держав часто спілкувалися між собою саме через посередництво національних товариств Червоного Хреста, в обхід своїх МЗС, зокрема, й у справі вироблення спільних правил щодо утримання військовополонених¹⁶. Залучення національних товариств Червоного Хреста позитивно сприймалося урядами воюючих країн. Як вірно зазначив молодий австрійський науковець М. Еггер, це пояснювалося кількома факторами: з одного боку, ці товариства мали тісні зв'язки з правлячими династіями та урядами своїх країн, а з іншого – діючи під егідою Червоного Хреста, вони зберігали певну нейтральність і формально були незалежними організаціями¹⁷.

На початку війни усі країни-учасниці світового конфлікту намагалися врегулювати питання становища військовополонених внутрішньодержавними розпорядженнями, базуючись на положеннях Гаазької конвенції 1907 р. Окрім того, протягом війни видавалися додаткові інструкції, уточнення, доповнення щодо утримання полонених. В Росії основним було «Положення щодо військовополонених» 1914 р., яке протягом війни постійно доповнювалося різними розпорядженнями. В Австро-Угорщині на початку війни було видано низку розпоряджень щодо становища бранців,

які згодом були зібрані в спеціальному циркулярі Австро-Угорського воєнного міністерства від 1 березня 1916 р. У Німеччині правила щодо утримання військовополонених протягом війни так і не були зведені у єдину збірку. Вони містилися у численних розпорядженнях воєнної влади, наказах по окремих округах і по окремих таборах¹⁸.

Проте з часом невідповідність санітарних норм при розміщенні, зростання голоду, поширення епідемій та висока смертність у таборах (про що мова піде далі) призвели до активного обговорення проблеми військовополонених на міжнародному рівні; активізували свою діяльність нейтральні країни, організації Червоного Хреста і т. ін. Однак, якщо для Західного фронту притаманним було постійне розширення рамок діючого довоєнного права – між Німеччиною, з одного боку, та Францією і Англією, з іншого, укладалися міждержавні угоди щодо обміну інвалідами та хворими, інтернування деяких категорій полонених до нейтральних країн, повернення медперсоналу, скасування судових покарань для полонених тощо, то на Східному фронті подібна практика зазнала повного фіаско. Ініціативи з боку Центральних держав зіштовхувалися з недовірою та відвертою незацікавленістю Росії у кращій долі для своїх полонених військовослужбовців¹⁹. Хоча, як вірно писав ще на початку 1915 р. публіцист В. Вороновський: *«Для повної та правильної організації допомоги військовополоненим необхідна рівномірна взаємність гуманних прагнень та реальних заходів в цьому напрямку з боку воюючих держав. Будь-яка односторонність у цій справі нищить ідею в самому її зародку»*²⁰. За спогадами одного з полонених, який повернувся з полону внаслідок обміну, навіть у серпні 1916 р., під час обговорення питання щодо військовополонених у німецькому Рейхстагу, доповідач від військового міністерства, повідомивши про позитивні перемовини з Францією та Англією, зауважував: *«Лише з Росією домовленостей досягти не вдалося, ані докази, ані репресії не діють, все розбивається об повну байдужість російського уряду до долі власних підданих»*²¹.

Та все ж, якщо на офіційному рівні співпраця не зустрічала належної підтримки, то різного роду благодійні організації одразу з розпочали налагоджувати шляхи співпраці щодо покращення становища військовополонених. Зокрема, як вже

згадувалося, функцію координатора та міжнародного арбітра у справі полонених узяв на себе Міжнародний комітет Червоного Хреста, за ініціативою якого було проведено декілька конференцій для вироблення спільних норм щодо утримання полонених в Німеччині, Австро-Угорщині та Росії. Влітку 1915 р. в Копенгагені відбулася неофіційна зустріч представників Червоного Хреста Росії та Німеччини, під час якої учасники дійшли спільної думки про необхідність проведення спеціальної зустрічі, присвяченої виробленню спільної конвенції щодо статусу військовополонених²².

Перша така конференція відбулася в листопаді 1915 р. у Стокгольмі. В її роботі взяли участь від Росії два представника Російського товариства Червоного Хреста О. Арбузов та В. Маркозов; від Німеччини – принц Максиміліан Баденський, голова Німецького Товариства Червоного Хреста фон Кернер та представник гамбурзької організації Червоного Хреста Р. Петерсен; від Австрії – голова Австрійського товариства Червоного Хреста барон М. фон Шпігельфельд; від Угорщини – граф А. Анноні і від Швеції – В. Дідрінг, голова шведського Комітету допомоги військовополоненим при Червоному Хресті²³. На дев'яти засіданнях Стокгольмської конференції були детально обговорені низка питань щодо врегулювання становища військовополонених. Результатом роботи даної конференції стало підписання 1 грудня 1915 р. Заключного протоколу наради уповноважених Товариств Червоного Хреста Німеччини, Австро-Угорщини та Росії, який містив низку детальних пунктів щодо поводження із ворожими бранцями²⁴.

У даному документі пропонувалося укласти договір між Росією та Центральними державами, базуючись на наступних пунктах:

1) військовополонені не повинні розміщуватися в місцевостях, клімат яких для них шкідливий; не потрібно зобов'язувати їх до робіт, понад їх фізичну силу;

2) військовополонені офіцери повинні проживати в досконалому в гігієнічному відношенні приміщеннях, об'ємом не менше 15 куб. метрів на людину, з належною вентиляцією та достатньою мірою опалення й освітлення; при цьому опалення, освітлення та нижче перераховані предмети повинні надаватися

за рахунок тієї держави, під владою якої полонені знаходяться. Кожен офіцер повинен отримувати ліжко з матрацом, подушкою, відповідною білизною та ковдрою, стілець або табурет, місце для одягу та їстівних припасів (по можливості шафа або комод), чашку для вмивання, стакан, рушник, відро; за спільним столом кожному офіцеру має бути відведено окреме місце²⁵.

Щодо унтер-офіцерів та рядових, то заключний протокол Стокгольмської конференції передбачав, що їм мали забезпечити обладнані належним чином приміщення з вентиляцією, надати постільні комплекти, у кожному таборі мали бути баня та пральня. Житлові приміщення повинні достатньо опалюватися та освітлюватися, по можливості, електрикою²⁶.

Не обійшли увагою на конференції й питання свободи богослужіння. Як доповідав В. Маркозов після повернення в Росію, вдалося досягнути угоди, що обидві сторони, на підставі взаємності, можуть, додатково до вже наявних у ворожих країнах духовних осіб, ще командувати необхідну кількість священнослужителів за умови, що вони не матимуть права до закінчення війни виїжджати з країни командування без дозволу уряду цієї країни²⁷.

Нововведенням для існуючої міжнародної нормативно-правової практики утримання військовополонених стала не просто узагальнена фіксація основних положень, а детальна регламентація прав полонених. Наприклад, у протоколі була зафіксована теза про обов'язкове достатнє триразове харчування, одяг полонених повинен відповідати клімату місця їх перебування; розрахунок кількості відхожих місць повинен був проводитися у співвідношенні 1:50, у якості дезинфікуючого засобу мали використовувати, насамперед, негашене вапно; новоприбулі полонені підлягали обов'язковій дезінфекції²⁸. Така деталізація, на переконання її розробників, мала забезпечити уніфікацію та покращення умов утримання полонених ворожими сторонами.

Для розв'язання серйозних проблем у царині довідково-статистичної роботи конференція виробила такі рекомендаційні заходи: німцям, австрійцям та угорцям, які потраплять у майбутньому в полон, будуть видаватися спеціальні карточки з адресою Московського Комітету до-

помоги (організація, яка однією з перших в Росії розпочала опікунську діяльність щодо військовополонених) та, водночас, з адресою одержувача в Німеччині або Австро-Угорщині. Ці карточки пересилатимуться в пакунках російському комітету допомоги в Копенгагені, який відправлятиме їх за призначенням звичайним поштовим шляхом, закресливши адресу Московського комітету. Подібна система пересилання кореспонденції пропонувалася і для російських полонених: при потраплянні в полон, бранцям видаватимуться спеціальні карточки з адресою російського комітету допомоги в Копенгагені та адресою одержувача в Росії. Далі вони пересилатимуться Російському комітету в Копенгагені, який передаватиме їх в пакетах Московському комітету допомоги для подальшого відправлення²⁹. Зауважимо, що подібні рекомендації принесли результати. Якщо з червня по грудень 1915 р. (до першої Стокгольмської конференції) було отримано і відправлено у двосторонньому напрямі Німеччина-Росія приблизно 90 тисяч листів, то з січня по кінець листопада 1916 р. їхня кількість сягнула вже 1 млн. 400 тис. листів³⁰.

Для нормалізації поштового зв'язку, уніфікації їхньої діяльності пропонувалося запровадити обмеження на листування полонених солдат або двома закритими листами та двома поштовими картками, або одним закритим листом та трьома поштовими картками на місяць. Водночас, це обмеження не повинно було стосуватися полонених офіцерів³¹.

Щодо грошових переказів, то, зважаючи на відсутність спеціальної угоди між Росією та Центральними державами щодо максимально допустимої грошової суми на руках у військовополоненого, конференція пропонувала встановити її розмір у 40 марок, 50 крон та 20 карбованців для офіцерів та прирівнюваних до них солдатів, 20 марок, 25 крон та 10 карбованців для решти солдатів на кожні 10 днів³². Стосовно грошових сум, які надходили на ім'я полоненого поверх означеної норми, у протоколі висловлювалося побажання, щоб на ці кошти «військовополонені могли, за посередництва адміністрації таборів, купувати, наскільки їх засоби дозволяють, вкрай необхідні їм речі»³³. Було домовлено про

шляхи пересилання коштів для військовополонених: Росія та Австро-Угорщина домовились про пересилання пожертвувань через територію Румунії, Росія та Німеччина – через Швецію³⁴. Щоправда, вступ у війну Румунії вкрай ускладнив взаємну пересилку між Австро-Угорщиною та Росією і змусив шукати нові шляхи співпраці.

Знайшло відображення у Стокгольмському протоколі і забезпечення культурно-просвітницьких потреб військовополонених, насамперед, пересилка книг. Обов'язковою умовою ставилося, щоб книги були опубліковані не пізніше 1913 р. та щоб на них не було жодних поміток пером, олівцем чи іншим способом³⁵. Вся література мала супроводжуватися перекладом. Коли виникла проблема із двостороннім перекладом з угорської на російську та навпаки, з ситуації вийшли наступним чином: книги, які надходили з Угорщини, супроводжувалися французьким перекладом³⁶.

Ще одне важливе питання, яке розглядали на Стокгольмській конференції 1915 р., це організація комітетів допомоги військовополоненим. Було вирішено, що, зважаючи на функціонування таких комітетів у Петрограді, Відні та Будапешті, аналогічний комітет утворити у Берліні, на що німецька сторона відповіла згодою³⁷. Ці комітети брали на себе зобов'язання з'ясовувати найгостріші потреби військовополонених, сприяти полегшенню пересилки та розподілу подарунків. Окрім того, було домовлено обмінятися списками речей, які недопустимі в якості жертвувань на користь полонених³⁸. Обмін такими списками мав забезпечити пришвидшений огляд, відправлення та вручення посилок адресату.

Для нагляду за виконанням домовленостей та для ознайомлення зі справжнім становищем військовополонених в Росії та Центральних державах учасники Стокгольмської конференції визнали бажаним утворення спеціальної Змішаної комісії для Німеччини, Австро-Угорщини та Росії, основне завдання якої полягало у здійсненні інспекційних поїздок у воюючі країни з метою ознайомлення зі станом утримання військовополонених, причому не лише у стаціонарних таборах, але й під час їх пересилки з одного табору в інший,

під час виконання бранцями роботи на підприємствах чи у приватних осіб. Подібна діяльність мала супроводжуватися наданням детальних звітів про здійсненні поїздки, а також сприяти усуненню виявлених зловживань³⁹.

Таким чином, Стокгольмська конференція засвідчила бажання відтворити довоєнні гуманні традиції у ставленні до полонених. Заключний протокол, фактично, «виріс» із постанов Гаазької конференції 1907 р., проте у ньому вже містилися не загальні положення, а цілком конкретні принципи та правила. Делегати від національних організацій Червоного Хреста були переконанні у важливості підписаного протоколу і були налаштовані на подальшу плідну співпрацю.

Щоправда, відмічаючи в цілому прогресивні положення щодо можливого покращення становища полонених, варто зауважити, що рішення даної конференції носило рекомендаційний характер, про що прямо зазначалося у преамбулі: «Делегати, які нижче підписалися... одногolosно постановили запропонувати своїм урядам прийняти рекомендовані заходи»⁴⁰. Тобто ухвалені положення могли бути виконанні лише як акт доброї волі воюючих сторін. Та й сподіватися на дотримання положень Стокгольмської конференції було марно. Ідея утворення Спеціальних Змішаних комісій так і не була втілена в життя до закінчення війни⁴¹.

Для того, щоби внести поправки до протоколу першої Стокгольмської конференції 1915 р., у травні 1916 р. у Стокгольмі відбулася чергова зустріч делегатів воюючих країн. Конференція проходила під головуванням шведського принца Карла та за участю представників Росії, Німеччини та Австро-Угорщини⁴². Результатом стало підписання протоколу від 13 травня 1916 р., який містив остаточну редакцію постанов щодо військовополонених Росії та Центральних держав⁴³. Було піддано корекції положення щодо особливих комітетів допомоги військовополонених, яке полягало у приписі відвідувати табори для полонених лише при наявності щоразу нового дозволу місцевої воєнної влади. Щодо кореспонденції полонених пропонувалося обмежити листування солдат до двох листів на чотири сторінки та чотирьох листівок на місяць. Щодо офіцерів, то «кількість офіцерських листів буде та-

кою ж, лише листи можуть бути до шести сторінок. Якщо одна із зацікавлених сторін побажає довести кореспонденцію солдатів до 1 листівки на тиждень та до двох листів на чотири сторінки на місяць, вона повинна повідомити про цей захід ворожю державу за місяць до набуття його чинності»⁴⁴.

Стосовно наведених фактів зловживань щодо військовополонених було ухвалено постанову, що «відповідні воєнні уряди повинні провести розслідування з приводу повідомлених їм скарг та здійснити необхідні заходи для уникнення констатованих зловживань»⁴⁵.

Окрім низки позитивних рішень, ухвалених під час Стокгольмських переговорів у травні та грудні 1916 р., варто відзначити й певні негативні зміни, внесені у положення про бранців: зменшення їхніх пайків, які вже не дорівнювали армійським, а прирівнювалися до аналогічних для цивільного населення, що погіршувало й без того недостатнє харчування полонених⁴⁶.

Важливим чинником у формуванні ставлення до полонених було те, що армії під час Першої світової війни склалися не лише зі спеціально підготовлених бійців, а й з величезної маси спішно мобілізованого цивільного населення воюючих країн. Це змусило воюючі країни відійти від принципу виключно воєнного управління військовополоненими, що відобразилося і на постановках міжнародних конференцій. Так, на Стокгольмській конференції 1915 р. було закріплено принцип певного самоуправління бранців шляхом утворення табірних комітетів, яким доручалася низка адміністративних та нотаріальних функцій⁴⁷. За ухваленим положенням, у кожному таборі для військовополонених (як для офіцерів, так і рядових) мав бути утворений комітет у складі полонених офіцерів та лікарів, які належали до однієї з полоненими національностей, та у кількості, пропорційній розміщенням в даному таборі полонених. До обов'язків комітету входило: вислуховування побажань і скарг полонених та переговори щодо них з табірною адміністрацією; нагляд за дотриманням в таборі гігієнічних умов, за їжею, за поведженням з бранцями; доведення до відома табірної адміністрації інформації про непорядки; контроль за розподілом пожертвувань, які присилалися для полонених⁴⁸. Під час роботи конференції 1916 р. даний пункт було піддано корекції та уточненню, зокрема: «До складу комітету в

Австро-Угорщині та Росії повинні входити принаймні 2 офіцери, з яких один може бути замінений лікарем, та солдати. В таборах, у яких утримується більше 2 тис. військовополонених, кількість вибраних в комітет доповнюється одним офіцером, одним лікарем та солдатами на кожні 4 тис. військовополонених. ... Що стосується Німеччини та Росії, то порядок утворення комітетів буде детально встановлено пізнішою угодою»⁴⁹. В результаті, станом на середину 1917 р., згідно даних Московського міського комітету, табірні комітети були створені у 125 німецьких та 19 австро-угорських таборах⁵⁰.

В кінці 1916 р. відбулася третя зустріч у Стокгольмі. Під час засідань основна увага була зосереджена на поводженні з хворими військовополоненими, перш за все хворими на туберкульоз, а також обговорювалося питання щодо широкого обміну недієздатними бранцями. У підсумку було рекомендовано визначити можливість створення централізованих установ для забезпечення більш спеціалізованого медичного обслуговування хворих полонених. Окрім того, були розроблені детальні інструкції для попередження епідемій цинги, а також лікування хворих на туберкульоз військовополонених⁵¹. Втім, не заважаючи на те, що протокол Стокгольмської конференції, яка тривала з 23 листопада по 1 грудня 1916 р., був в цілому ратифікований її учасниками, остаточне рішення залишалося за урядами представлених країн⁵².

Четверта (остання під час Першої світової війни) зустріч представників Червоного Хреста в Стокгольмі відбулася в серпні 1917 р. Цього разу представники Німецького товариства Червоного Хреста були відсутніми. На порядку денному було кілька пунктів, зокрема й виконання рішення конференції від 19 грудня 1916 р. стосовно спеціальних таборів для полонених, які хворіли туберкульозом. Все ж, центральне місце займало питання розробки варіантів обміну великих груп військовополонених⁵³.

Однак, з усіх ухвалених міжнародних актів, найбільшою повнотою піднятих проблем відзначається вироблений та підписаний між Німеччиною та Росією, незадовго до укладення Брестського миру, протокол Копенгагенської конференції. У ньому було детально відображено різні аспекти утримання військовополонених, зокрема: 1) реєстрація полонених та на-

лагодження зв'язку з ними; 2) організація допомоги полоненим (на підставі набутого під час війни досвіду діяльності різних організацій); 3) медико-санітарний догляд; 4) управління полоненими (коменданти таборів мали бути у штаб-офіцерських чинах та похилого віку, а їх діяльність мала контролюватись табірною інспекцією; необхідно було здійснити певні заходи для забезпечення бранців від свавілля з боку караульних та дрібного начальства; 5) санкціонувався принцип самоврядування військовополонених шляхом утворення табірних комітетів для виконання низки господарських та адміністративних функцій, а також організації табірних судів для вирішення конфліктів некримінального характеру між полоненими; 6) регламентувався порядок подання скарг, чітко визначалися покарання за втечу та порушення дисципліни, скасовувалися та визнавалися неприпустимими ті покарання, на які протягом війни було найбільше скарг з боку полонених; 7) окреслювалися вимоги щодо об'єму, характеру та обладнання приміщень; 8) регламентувалася кількість, якість та порядок доставки та перевірки харчових продуктів, призначених для військовополонених тощо⁵⁴.

Втім, попри позитивні положення, відображенні у документі, деякі аспекти утримання військовополонених було зафіксовано вкрай поверхово, зокрема, щодо умов праці бранців. Копенгагенський протокол містив лише деякі загальні норми: зрівняння забезпечення полонених із забезпеченням вільних робітників, встановлення для них щотижневого дня відпочинку, застосування до полонених загальних законів щодо попередження нещасних випадків. Такі важливі аспекти, як робочий час та норми винагороди за працю залишилися невіршеними⁵⁵.

Так само обійшли увагою питання щодо залучення бранців до військових робіт. У додатку до Копенгагенського протоколу містилося характерне для тогочасних домовленостей «побажання»: *«Німецька та російська делегації зобов'язуються після закінчення конференції увійти в особливі переговори щодо неприйнятності примушувати військовополонених до робіт по виготовленню зброї та спорядження і до робіт по риттю окопів та спорудження воєнних укріплень в районі воєнних дій, а також щодо питання про загальне недопущення робіт військовополонених у смузі п'ятнадцяти кілометрів від ворожих позицій»*⁵⁶.

Отже, Копенгагенський протокол був завершальним та найбільш повним правовим актом, яким визначалися двосторонні умови утримання військовополонених в Росії та Центральних державах. Незважаючи, на певні «прогалини» щодо праці бранців, які зумовлювалися економічною доцільністю та небажанням кожної сторони обмежувати наявний трудовий ресурс, все ж в цілому, положення Копенгагенського протоколу були вагомим кроком на шляху гуманізації та засвідчили прагнення воюючих блоків полегшити важке становище мільйонів бранців.

Після зміни політичного режиму в Росії в жовтні 1917 року з новою силою постало питання про військовополонених. У зв'язку з переговорами щодо підписання миру між Росією та Центральними державами, на порядку денному постала низка питань, одне з яких – подальша доля військовополонених. При підписанні перемир'я в Бресті було домовлено взаємно покращити становище військовополонених та негайно приступити до обміну цивільними полоненими та інвалідами. Для вироблення спільного плану з обміну та вирішення конкретних питань щодо зміни становища військовополонених обох сторін у Петрограді в другій половині грудня 1917 р. відбулася спеціальна нарада представників Росії та Центральних держав. Під час наради були встановлені детальні правила обміну інвалідами, деякими категоріями цивільних полонених, а також питаннями перевезення багажу та коштів тими, хто повертався з полону. Одне з центральних місць займало питання врегулювання використання військовополонених на різноманітних роботах. На вимогу російської сторони запровадити для полонених восьмигодинний робочий день Центральні держави не погоджувалися, мотивуючи це важливістю роботи бранців для відновлення промисловості та народного господарства⁵⁷. Отже, вперше на офіційному рівні було піднято питання трудової зайнятості полонених та відверто підтверджено необхідність використання їхньої праці.

Таким чином, вже з перших місяців війни стало зрозуміло, що довоєнні домовленості щодо утримання військовополонених неможливо реалізувати та дотримуватися їх через розмитість та узагальненість положень. Велика війна, яка отримала свою назву через масшта-

би людських жертв та руйнувань, породила багато проблем, одна з яких – несподівано велика кількість втрат військовополоненими з обох боків з перших місяців війни. Їхня кількість вираховувалася мільйонами. Всього, за різними підрахунками, втрати військовополоненими склали 7–8 млн. осіб, з яких приблизно 5 млн. – втрати військовополоненими на Східному фронті. З них 2,5 млн. – російські військовополонені, які в основній своїй масі опинилися в таборах Австро-Угорщини та Німеччини. Це був найбільший показник серед воюючих країн, причому більшість бранців потрапили у полон протягом першого року війни. Приблизно стільки ж військовополонених (в основному австро-угорських, значно менше – німецьких) опинилося на території Росії. Це породило низку проблем з їх розміщенням та утриманням. Гаазькі домовленості виявилися «похованими» під реаліями війни. Їх норми були вкрай розмитими, були відсутніми механізми контролю за їх виконанням, і фактично з перших місяців війни виникла необхідність в нових домовленостях, з урахуванням воєнних реалій.

З огляду на це, під час війни відбулася низка зустрічей офіційного та приватного характеру, під час яких обговорювалося питання полегшення долі мільйонів бранців, серед яких було багато хворих та поранених. Результатом цих перемовин стали кілька Стокгольмських конференцій 1915-1917 рр. та Копенгагенська конференція 1917 р., під час яких змінювалися, уточнювалися та доповнювалися правила щодо утримання полонених. Окрім регламентування становища здорових бранців, обговорювалися питання лікування хворих, обмін інвалідами та важкохворими полоненими. Проте, не зважаючи на низку підписаних угод, у яких детально прописувалися умови розміщення полонених, поводження з ними, харчування, способи надання їм допомоги, самоорганізація полонених в таборах і т. ін., невіршеним залишилося питання утворення контролюючого органу за виконанням прийнятих угод. Зважаючи на це, виконання підписаних угод покладалося на «добру волю» урядів країн-підписантів та обслуговуючий

персонал табору. В цілому ж, не зважаючи на існуючі проблеми та складнощі в утриманні бранців, перемовини та ухвалені договори засвідчили прагнення воюючих країн хоча б частково покращити умови перебування в полоні військовослужбовців армій супротивника. Вперше в історії, переговорний процес вівся безперервно, постійно проводилися консультаційні зустрічі, підписувалися різного роду угоди, які постійно вдосконалювалися, відповідно до вимог воєнного часу.

Примітки:

¹ Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста Германии, Австро-Венгрии и России, состоявшегося под покровительством Его Королевского Высочества Принца Карла Шведского, Председателя Шведского Общества Красного Креста, в ноябре 1915 года в гор. Стокгольме // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – С. 33-44.

² Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. / Н. Жданов; [под. ред. А.А. Свечина и др.]. – М.: Военная типография Всеросглавштаба, 1920. – 376 с.

³ Див. напр.: Абдрашитов Э.Е. Исторические предпосылки принятия и правоприменительная практика Стокгольмских конвенций 1915 года / Э.Е. Абдрашитов // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2012. – № 8. – С. 91-94; Аби-Сааб Дж. Соблюдение гуманитарных норм в международных конфликтах. Межгосударственные войны и национально-освободительные войны / Дж. Аби-Сааб // Современные войны: гуманитарные проблемы. Доклад для Независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам / [пер. с. англ.]. – М.: Международные отношения, 1990. – С. 91-123; Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922) / О.С. Нагорная. – М.: Новый хронограф, 2010. – 440 с.; Эггер М. Дипломатическое урегулирование проблемы военнопленных на Восточном фронте (на

примере четырех конференций Красного Креста в Стокгольме в 1915-1917 г) / М. Эггер // Первая мировая война, Версальская система и современность: сб. статей / отв. ред. И.Н. Новикова, А.Ю. Павлов, А.А. Малыгина. – СПб.: СПбГУ, 2014. – С. 73-85; Davis G.H. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18 / G.H. Davis // Journal of Contemporary History. – 1993. – Vol. 28. – P. 31-52; Kramer A. Prisoners in the First World War / A. Kramer // Prisoners in War / Ed. by Sibyle Scheipers. – N.Y.: Oxford University Press, 2010. – P. 75-90.

⁴ Проект международной конвенции о законах и обычаях войны // Приложение к: Мартенс Ф. Восточная война и Брюссельская конференция 1874-1878 г. / Ф. Мартенс. – СПб., 1879. – С. 1-18.

⁵ Проект международной декларации о законах и обычаях войны (составленный конференцией в Брюсселе, в 1874 г.) // Приложение к: Мартенс Ф. Восточная война и Брюссельская конференция 1874-1878 г. / Ф. Мартенс. – СПб., 1879. – С. 19-36.

⁶ Мартенс Ф. Указ. соч. – С. 135-140.

⁷ Гаагские конференции мира 1899 и 1907 // Дипломатический словарь в трех томах / [под ред. Громыко А.А. и др.]. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т.1. – С. 335-336.

⁸ Гаагские конференции мира 1899 и 1907 // Дипломатический словарь в трех томах / [под ред. Громыко А.А. и др.]. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т.1. – С. 336.

⁹ Приложение к IV гаагской конвенции 1907 г. Положение о законах и обычаях сухопутной войны // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – С. 24-27.

¹⁰ Военные обычаи в сухопутной войне. Составлено германским Генеральным Штабом в 1902 г. / [перев. с нем. Генерального Штаба полковник Михельсон]. – СПб.: Военная типография, 1904. – С. 15.

¹¹ Положение о военнопленных. Высочайше утвержденное 7 октября 1914 г. Положение Совета Министров // Сборник международных конвенций и правительственных распоряжений о военнопленных. (С библиографическим указателем) / [сост., предисл., прим. Г.П. Альбат]; Всероссийский Земский Союз. – М.: Издание Главного Комитета, 1917. – С. 45-57.

¹² Цит. за: Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – С. 46.

¹³ Аби-Сааб Дж. Указ. соч. – С. 95.

¹⁴ Davis G.H. Op. cit. – P. 31-32.

¹⁵ Аби-Сааб Дж. Указ. соч. – С. 95.

¹⁶ Davis G.H. Op. cit. – P. 44.

¹⁷ Эггер М. Указ. соч. – С. 75-76.

¹⁸ Жданов Н. Указ. соч. – С. 52.

¹⁹ Нагорная О.С. Указ. соч. – С. 31-32.

²⁰ Вороновский В. К участи военнопленных / В. Вороновский // Вестник Красного Креста. – 1915. – № 1. – С. 83.

²¹ Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (РГИА). – Ф. 1090. – Оп. 1. – Д. 179. – Л. 6.

²² Абдрашитов Э.Е. Указ. соч. – С. 91-92.

²³ Жданов Н. Указ. соч. – С. 193-194.; Эггер М. Указ. соч. – С. 76-77.

²⁴ Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста... – С. 33-44.

²⁵ Там же. – С. 39.

²⁶ Там же. – С. 40.

²⁷ Доклады сенатора А.Д. Арбузова и В.В. Маркозова о Стокгольмском Совещании // Вестник Красного Креста. – 1916. – № 1. – С. 116.

²⁸ Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста... – С. 39-42.

²⁹ Там же. – С. 34-35.

³⁰ Бюро в Копенгагене // Русский военнопленный. – 1917. – № 3. – С. 5.

³¹ Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста... – С. 36.

³² Там же. – С. 36-37; Справочник для сношений с русскими военнопленными, находящимися в Германии и Австро-Венгрии / Сост. И.А. Овчинников; Центральное справочное бюро о военнопленных при Главном Управлении РОКК. – Пг.: Государственная типография, 1916. – С. 25-26.

³³ Цит. за: Справочник для сношений с русскими военнопленными... – С. 26.

³⁴ Абдрашитов Э.Е. Указ. соч. – С. 93.

³⁵ Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста... . – С.37-38.

³⁶ Абдрашитов Э.Е. Указ. соч. – С. 93.

³⁷ Доклады сенатора А.Д. Арбузова и В.В. Маркозова... . – С. 113.

³⁸ Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста... . – С. 34, 37.

³⁹ Там же. – С. 43.

⁴⁰ Там же. – С. 33.

⁴¹ Див. докл.: Жданов Н. Указ. соч. – С. 213-215.

⁴² Эггер М. Указ.соч. – С. 77-78.

⁴³ Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12865. – Арк. 1.

⁴⁴ Цит. за: Жданов Н. Указ. соч. – С. 371.

⁴⁵ Цит. за: Там же. – С. 372.

⁴⁶ Kramer A. Op. cit. – P. 77.

⁴⁷ Жданов Н. Указ. соч. – С. 33-34; 206-207.

⁴⁸ Заключительный протокол Совещания уполномоченных Обществ Красного Креста... . – С. 42-43.

⁴⁹ Цит. за: Жданов Н. Указ. соч. – С. 372.

⁵⁰ Лагерные комитеты // Русский военнопленный. – 1917. – № 4. – С. 3.

⁵¹ Эггер М. Указ. соч. – С. 79-80.

⁵² ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 12261. – Арк. 20-зв.

⁵³ Эггер М. Указ. соч. – С. 80-81.

⁵⁴ Жданов Н. Указ. соч. – С. 56-58.

⁵⁵ Там же. – С. 58-59.

⁵⁶ Цит. за: Там же. – С. 59.

⁵⁷ Там же. – С. 115; Мальков А.А. Деятельность большевиков среди военнопленных русской армии (1915-1919 гг.) / А.А. Мальков. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1971. – С. 127.

Tetiana Minaieva

**The evolution of 'Prisoner of War' status
in the international law in the First World War**

The article canvases the problem of evolution of the legally recognized status of 'Prisoner of War' (POW) in the international law in the First World War. Despite their importance, however, only recently have First World War prisoners of war become the subject of historical study. The author provides the in-depth and comparative analysis of the international regulations, developed by the belligerent states to ease the captives' plight. Therefore, the topicality of the present research proved the necessity for international law compliance with the 'prisoners of war' rights, was caused by the increased number of captives: as estimated, in the early history of warfare the number of prisoners enumerated hundreds of thousands, and throughout the WWI the number of prisoners rose to several millions.

It should be noted, that since WWI outbreak, it became clear, that the maintenance of prisoners couldn't be implemented and kept within the law due to the vagueness and generalized provisions of the pre-war arrangements. Concurrently, the Western front was characterized by a constant expansion of the existing pre-war law – adopted by Germany on the one hand, and France and Britain, on the other hand; as well as by concluding intergovernmental agreements on the exchange of wounded and incapacitated prisoners; of some categories of prisoners' internment from the combat zone; medical staff return; abolition of punishment for prisoners, etc. On the contrary, the Eastern Front couldn't experience such practice, since the Russian Empire found it extremely difficult to respond and make any concessions to Germany and Austria-Hungary. Moreover, the Eastern Front, with its rapidly moving offensives and retreats, facilitated prisoner-taking on a vast scale.

In a broader perspective, it was found out, that whilst, the slow and tedious process of official interstate cooperation was establishing, the various charitable organizations immediately sprang up to institute its work on improving the situation of prisoners of war. The First World War saw an ongoing struggle by those activists who sought to humanize captivity, to uphold existing international law and to deliver material aid to prisoners who needed it. A wide range of groups were involved in this process. Of particular importance were the International Committee of the Red Cross' activities;

significantly, owing to its staff, the study of the real situation in the camps was based on accurate prisoners' testimony; prisoners' most urgent needs were figured out and the ways to improve their situation were sought.

As a direct result of war, the Hague agreement in 1907 was not being faithfully observed. Their rules were extremely vague, there were no mechanisms for monitoring their implementing; consequently, soon after the outburst of WWI war it was obvious that new agreements should be set forth.

It was concluded that during WWI there was a series of official and secret meetings; they examined the significance of new, violent trends of captivity treatment, arguing that the Great War marked a key turning-point in the twentieth-century evolution of the prison camp. The evaluation of several provisions of the Stockholm Conference 1915-1917 and Copenhagen in 1917 highlighted changed, specified and supplemented laws related to the POW maintaining. In addition to healthy captives' regulation, the problem of limited exchanges of seriously wounded or otherwise incapacitated prisoners were negotiated between belligerents, as well as the internment of a certain number of such prisoners in neutral states was under study. It is worth mentioning, prisoner treatment, however, also depended on the material resources of the captor state and the extent to which state control at the local level was challenged by the exigencies of the war effort.

It can be summarized, regardless the existing problems with prisoners' maintenance; the negotiations and adopted agreements testified to belligerent countries' willingness to partially improve the captives' conditions and providing them with better living conditions. Judging from the documents, it has become clear that negotiating process was conducted in the long run throughout WWI, at the same time consultative meetings were constantly held, different agreements were concluded and persistently amended according to the wartime requirements. Importantly, further research may well open up new perspectives on the POW legal status investigation.

Keywords: *First World War, prisoners of war (POW), legal status of prisoners of war, the International Red Cross, the Stockholm Conference.*

НОВІТНЯ ІСТОРИЯ

**УДК [94(4-191.2):321],,1919/1939”
ББК 63.3(44)61-4**

Alexandr Sych

Some remarks on the problem of political system evolution in the Central-Eastern European countries in the interwar period

From the author’s viewpoint, the principal question for the peoples of the Central and Eastern European countries in the twentieth century was the problem of so called “historical choice”. Under “historical choice” the author means the difficult problem for the nations of this region to choose the most optimum way of their further development. The case is that at the beginning of the 20th century the peoples of Central and Eastern Europe had to do away with their “civilization lag” comparatively with advanced countries of the Western world. It seemed that some of them obtained such chance after the First World War that drastically altered the map of Central and Eastern Europe. Nine new independent states appeared or reappeared. The peoples of these states had to choose the most optimum way of their social, economic and political development.

As it is generally known, according to the intentions of so-called the Versailles Peace System initiators, the post-war settlement grounds in Central and Eastern Europe resulted in establishing the right of nations to self-determination (or Wilsonian “principle of nationality”). Proclaiming this principle, however, the “Versailles architects” primarily pursued

© Сич О., 2015

Сич Олександр Іванович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

their own geopolitical interests, and that is why this right was enjoyed only by those, who were supposed to ‘deserve’ such honor. It is worth taking into account that the Baltic States, Finland, Poland, Romania, Czechoslovakia, and Yugoslavia were created as a barrier to the westward expansion of the Soviet Communism and as a threat in the rear to deter German revival. On the other hand, the Western leaders repeatedly violated this right by themselves or turned a blind eye to others’ encroaching, for example, restored Poland.

Furthermore, the great powers’ leaders reached the post-war settlement in this region absolutely disregarding the whole complex of complicated circumstances, determining its specifics: confessional, national, social and others. As a famous historian Eric Hobsbawm noted at the time, “This brief glance immediately reveals the utter impracticability of the Wilsonian principle to make state frontiers coincide with the frontiers of nationality and language”¹. For Hungarians, for example, the dissolution of the Austro-Hungarian Empire and the status of the Trianon Treaty (1920) represented the crippling of historical Hungary, a disaster that has lessened the geopolitical status of Hungary in the region, and has also physically divided many families².

The treaties of the Paris Peace Conference, in fact, violated the principles of national self-determination by leaving significant pockets of minorities outside the borders of their national homelands. At a fast pace, such - rather mechanical - application of self-identity principle reproduced ruined empires in a miniature in almost each state of Central and Eastern Europe, where their population was either oppressed or unequally treated. Now, having occupied the position of the title nation, it came to dominate but saving a position unequal to other ethnic minorities. The governments of these newly-established states refused these minorities in the right to self-identity, which was guaranteed to their own nations.

Therefore, the ethnic minorities’ situation aggravated because of the leaders’ nationalistic frenzy of these newly formed states. The nationalist euphoria succumbed to the representatives of different political forces, including those who declared their commitment to democratic values. For instance, Stanislaw

Grabski, while serving as a chairman of the Sejm Foreign Affairs Committee, delivered a speech in Poznan in October 1919, which expressed the National Democratic vision of Western Poland future, "We want to base our relationships on love, but there is one kind of love for countrymen and another for aliens. Their percentage among us is definitely too high. The foreign element will have to consider whether it will not be better off elsewhere; Polish land for the Poles!"³.

Accordingly, the post-war peaceful settlement sowed the seeds of ethnic enmity, rivalry and entrenchment between the peoples of Central and Eastern Europe. Moreover, it should be noted, that this ethnic strife, generated by ethnic nationalism, gave their poisonous fruits in the form of mutual atrocities and even later on. For example, the Hungarians and the Serbs committed mutual atrocities during the Second World War. There were massacres committed by the Hungarian army in Novi Sad in 1942, and there was bloody revenge on behalf of the partisans of Tito in 1945⁴.

The victors in the First World War believed that the application of the principle of national self-determination would not only guarantee peace among the states of Central-Eastern European region but would allow, in an area previously ruled by authoritarian governments, the functioning of democratic political institutions⁵. Really, the terms of peace settlement did unambiguously promote democracy and provided advance of democratic institutions and thus these conditions had spurred the establishment of representative regimes throughout Central and Eastern Europe.

After WWI the modernization reforms along Western lines (industrialization, an introduction of democratic procedures, basics of parliamentarism, etc) began in the countries of the mentioned region. However, the period of modernization was minimized by a number of reasons such as monarchism, government centralism, tough social control, corporatism, clericalism, commitment to social stability and order, negative attitude to innovations, traditionalism. These phenomena of specific political and legal culture were inherited by so called Successor States as a result of disintegration of Austro-Hungarian, German and Russian empires, moreover, their peoples were as

a part of which, during some centuries. This imperial legacy (in fact, the legacy of agrarian or traditional society) was one of the major reasons, having caused the evolution of their political system from democracy to authoritarian dictatorships in the interwar period.

The nationalism became another reason of such evolution and it had negative impact on the fate of democracy in the countries of Central and Eastern Europe in the interwar period. Moreover, since the First World War nationalism had essentially become the composition and even the basis of ideology in newly formed countries of Central and Eastern Europe. It had become a factor of both internal and external instability of these states.

Firstly, nationalism influenced the national problem aggravation and actually preserved and even intensified ethnic minorities' discrimination by the title nation representatives. As an example it is worth mentioning the oppression of the Ukrainians, the Jews and the Germans in Poland, the Hungarians and the Ukrainians in Romania, etc.

Secondly, the nationalism posed the continuous threat to democratic institutions, as democracy is inherently incompatible with nationalism of the twentieth century's sample, because it magnifies only its nation and it is often hostile to people of other nations. For that reason nationalism became an important factor that contributed to the failure of democracy in Eastern and Central Europe and to their transition to authoritarian and even pro-fascist dictatorships with nationalist overtones.

Thirdly, nationalism as the part of the state ideology and social life influenced Central-Eastern countries' foreign policy making, which often led to a deterioration of bilateral relations, territorial claims, etc. Thus, the unsolved problems of ethnic minorities and so called 'unfair' borders became the source of permanent instability both in the countries of the aforesaid region and between them. This fact was used by aggressive fascist powers in the 1930s.

So, the ferocious nationalism was one of main reasons for long-lasting uncertainty in the states of Central and Eastern Europe, added to armory of the national movement's leaders, who happened to come to power in these countries.

As it turned out, nationalism of small nations, which established their statehood after WWI, was equally intolerant and aggressive, as well as great-power chauvinism of collapsed empires, in which they were in oppressed position. In author's opinion, the «nationalistic flavor» of the new states formation in Central and Eastern Europe after the First World War is largely predetermined by the democratic regimes and institutes' decline and the establishment of the authoritarian pro-fascist dictatorships.

Consequently, the end of the First World War brought many changes to political system in Central and Eastern European countries. A democratic form of government had been established, but conflicts between various parties and their leaders kept it from being very effective. Moreover, the old aristocrats and landowners still had power and opposed to the modernization process in numbers of these countries. Regrettably, new democratic governments could not solve the problems, faced during the modernization reforms.

In 1926 general Joseph Pilsudski led his armed followers on Warsaw and factually made the coup d'état. Within few days, Pilsudski was in control of the government. Although from time to time he held various offices in the government, he was really the dictator of Poland until his death in 1935.

Much the same thing was true in the other countries of Central-Eastern Europe. There were various kinds of dictatorships - both military and royal dictatorships. Albania, Bulgaria, Rumania, Yugoslavia were all monarchies in which the king set up a royal dictatorship. In Romania, the government was menaced by the Iron Guard, a fascist party which had the support of Nazi Germany. As a result, many of these authoritative regimes were close to fascism and may be called as pro-fascist or semi-fascist. After fifteen years since the First World War ended, with the exception of Czechoslovakia, not one of the states created or reorganized at the Paris Peace Conference remained a democracy⁶.

The rulers of these authoritative regimes involved their countries in the Second World War on side of Nazi Germany and by that had put the peoples on the edge of national catastrophe. Therefore, after WWII the nations of this region had to choose again the most optimum way of their social development and the model of political system.

Key words: *principle of national self-determination, ethnic minorities, modernization, democracy, nationalism, authoritarian dictatorships.*

References:

¹ Hobsbawm E. Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. - pp. 132-133.

² Kusá D. We Are the Stories We Tell. Historical Conciliation of Ethnic Tensions in Central Europe // Visegrad Insight. - 1(3) 2013. - p. 17.

³ Quote from: Blanke R. Orphans of Versailles: The Germans in Western Poland, 1918-1939. – Lexington: University Press of Kentucky, 1993. - p. 63.

⁴ History Beyond Nations. Interview with Péter Balázs // Visegrad Insight. - 1(3) 2013. - pp. 44; Neighbors and Shadows. Pavol Rankov in discussion with Viktor Horváth and Krzysztof Varga. // Visegrad Insight. - 1(3) 2013. - p. 49.

⁵ Gilbert F. The End of the European Era, 1890 to the Present. Third Edition. - New - London, 1984. - p. 175.

⁶ Ibid.

Олександр Сич

Деякі зауваження до проблеми еволюції політичної системи в країнах Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період

На думку автора, перед народами Центральної та Східної Європи, які здобули свою державність по закінченню Першої світової війни, постало питання історичного значення, а саме: яку модель суспільного розвитку обрати та яка політична система буде найбільш оптимальною для їхніх молодих держав?

Велику роль як у створенні цих держав, так і у їхній подальшій долі відіграв зовнішній чинник в особі країн-переможниць у світовій війні, передусім провідних країн Антанти та США. У статті зазначається, що непродумане, часом механічне застосування останніми так званого «принципу національності» (тобто права народів на національне самовизначення) при визначенні

кордонів між новоутвореними державами, яке ігнорувало історичну специфіку центрально-східноєвропейського регіону, призвело вже незабаром до зростання міжетнічної ворожнечі, посилення напруги у міждержавних стосунках, виникнення низки територіальних конфліктів.

Також провідні західні політики - «архітектори Версаля» - були зацікавлені в ліквідації авторитарної спадщини імперії, що зазнали краху внаслідок світової війни, та здійсненні процесів демократизації в країнах, які виникли в Європі після війни. Тому із наданням і міжнародним визнанням їхньої національної державності народам даного регіону була запропонована й модель суспільної системи західного зразка. У статті вказано на причини, чому спроби демократизації політичної системи в цих країнах (крім Чехословаччини) виявилися невдалими, і, зокрема, на таку, як імперська спадщина в суспільно-політичному житті народів Центральної та Східної Європи.

Автор привертає увагу до такого явища, як націоналізм, вважаючи його вельми важливим чинником, який значною мірою зумовив еволюцію політичної системи від демократичних інститутів і процедур до встановлення авторитарних режимів і згорання демократичних порядків. Дана обставина зіграла неабияку роль у зовнішньополітичній орієнтації цих режимів на нацистську Німеччину, сателітами якої вони стали в роки Другої світової війни, що, зрештою, поставило їх народи на межу національної катастрофи.

Ключові слова: принцип національного самовизначення, етнічні меншини, модернізація, демократія, націоналізм, авторитарні диктатури.

Надійшла до редколегії 15.09.2015 р.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

**УДК 930(470+571)(092)
ББК 63.1(2)6-8**

Станіслав Слободян

До питання про історичні погляди М. М. Покровського

Мета статті – на основі окремих висловлювань у промовах та наукових роботах проаналізувати історичні погляди Михайла Миколайовича Покровського та звести їх до єдиної цілісної системи. Основну увагу автор звертає на проблеми визначення історії як науки, її завдань та функцій, розуміння актуальності історичного дослідження, а також співвідношення історії, ідеології та політики.

Ключові слова: *Покровський, історичні погляди, радянська історіографія, марксизм, класова боротьба, ідеологія, історичний факт.*

Михайло Миколайович Покровський відіграв, без сумніву, ключову роль у становленні радянської історичної науки упродовж 20-х років ХХ століття. Він був першим російським істориком-марксистом, який ще задовго до більшовицького повстання взяв на себе завдання написання багатотомної узагальнюючої праці по історії Росії виключно з марксистських позицій. У 1910-1914-му роках побачили світ 5 томів «Російської історії з найдавніших часів»¹. Успіх цієї праці, а також партійність і активна участь у жовтневому повстанні забезпечили Покровському статус головного радянського історика практично одразу ж після утвердження радянської влади. До кінця 20-х років вчений займав уже близько 20 посад², залишаючись незмінним першим заступником наркома просвіти РРФСР і «строгим охоронцем марксистської правовірності в своїй науці»³.

© Слободян С., 2015

Слободян Станіслав Олегович - аспірант кафедри історії нового та новітнього часу Черівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Тому не дивно, що особистість цього історика та його наукові доробки не залишають байдужими істориків ось уже близько ста років. Причиною цьому є не тільки високий статус Покровського, але і його насичена і досить неоднозначна діяльність, яка виходила за рамки наукової та організаційної роботи, охоплюючи й політичну, громадську та особистісну площину, але яка у той же час мала безпосередні наслідки для наукового життя країни.

Відображення життєвого та творчого шляху вченого не раз зазнавало значних концептуальних змін. Історіографія Покровського не позбавлена власного драматизму і, на нашу думку, цілком може претендувати на окреме дослідження.

За життя вченого відгуки про нього були переважно позитивного чи навіть апологетичного характеру. Хоча і серед них можна знайти змістовні роботи, у яких автори робили спроби критичного аналізу окремих його історичних поглядів (М. В. Нечкіна, М. Л. Рубінштейн).

Згодом після смерті академіка ситуація починає змінюватися. Нова політика партійного керівництва у галузі історичної науки та освіти значно відрізнялася від поглядів Покровського як щодо методики викладання, так і щодо загальної концепції російської історії. У таких умовах спроба його учениці Г. М. Панкратової «канонізувати» свого вчителя, як вченого-більшовика, якому належить «заслуга розробки історичної науки на основі ленінського вчення»⁴, не могла увінчатися успіхом. Сам учений і його погляди були піддані жорсткій критиці за вказівкою «згори». Апогеєм цієї критики стало видання у 1939-1940 роках збірника статей у двох частинах: «Проти історичної концепції М. М. Покровського» і «Проти антимарксистської концепції М. М. Покровського». Показово те, що відкриваються ці збірники статтею тієї ж Панкратової. У ній історіограф декларує позицію, повністю протилежну до тієї, якої вона дотримувалася у своїх статтях у першій половині 30-х років: називає концепції Покровського шкідливими і антиленінськими⁵, а самого академіка звинувачує у тому, що він намагався ліквідувати історію як науку⁶.

Новий період у історіографії Михайла Миколайовича почався після смерті Сталіна. У період так званої «відлиги» відродилася дискусія щодо окремих поглядів вченого (наприклад, щодо його ставлення до медієвістики), відбулася переоцінка наукової спадщини в цілому. Дискусія відбулася на сторінках передових історичних журналів СРСР за участю С. М. Дубровського, М. Е. Найдьонова, М. В. Нечкіної та О. Д. Соколова і закріпила більш збалансовану позицію щодо наукового спадку академіка, яка знайшла своє остаточне і завершене відображення у книзі Соколова «М. М. Покровський і радянська історична наука»⁷, виданій у 1970 році.

І, нарешті, сучасний етап дослідження творчості Покровського розпочався в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Нова суспільно-політична обстановка посприяла черговому перегляду особи Покровського в історіографії. Його головна заслуга – безкомпромісна і запекла боротьба проти «буржуазної історичної науки», яку визнавали навіть у розгромних статтях 1939-1940 років, не тільки втратила будь-яку цінність для істориків, а ще й перетворилася на антизаслугу (згадати хоча б кампанію проти академіка С. Ф. Платонова). Серед основних сучасних дослідників М. Н. Покровського слід назвати А. О. Чернобаєва, В. А. Дунаєвського, А. І. Алаторцеву, А. М. Артїзова. Окрім переосмислення уже досліджених проблем, науковці значну увагу приділяють новій проблематиці, що не була (або недостатньо була) розкрита раніше, зокрема, мова йде про позицію Покровського щодо репресій інтелігенції, боротьбу між Покровським і Ярославським за лідерство у радянській історичній науці та долю учнів академіка після його смерті. У той же час, досить мало уваги приділяється методологічній основі творчості вченого. Незважаючи на те, що для сучасного покоління істориків методологічні орієнтири Покровського не мають практично жодної цінності, їх дослідження може багато в чому пояснити хід розвитку радянської історичної науки і глибше зрозуміти процеси, що відбувалися у радянській історіографії міжвоєнного періоду.

Мета цієї статті – на основі окремих висловлювань у промовах та наукових роботах проаналізувати історичні погляди Михайла Миколайовича Покровського та звести їх до єдиної цілісної системи. Основну увагу зосереджено на проблемах

визначення історії як науки, її завдання та функцій, розуміння актуальності історичного дослідження, співвідношення історії, ідеології та політики, методологічних та стилістичних аспектів критики «буржуазної» історіографії. Розкриття цих тем і складає перелік завдань наукової роботи.

Система історичних поглядів М. М. Покровського формувалася в умовах масштабних соціально-економічних катаклізмів та політичної боротьби. Будучи активним учасником більшовицького повстання, він переніс мілітаристську риторику революції та громадянської війни в історичну науку, таким чином перетворивши її на «історичний фронт». Протягом 20-х років ця риторика тільки посилювалася⁸, досягнувши свого апогею на межі 20-х – 30-х років ХХ століття. Ось, наприклад, заклики вченого щодо вдосконалення журналу «Історик-марксист», висловлені ним у доповіді, датованій 1930 роком: «Треба його перетворити зі старої чавунної зброї на кшталт петровської гармати петрозаводського лиття в ту витончену річ, яку являє собою сучасний кулемет – маленька річ, яку несете в руках, встановили ось тут, а ефект значно більший ніж петрозаводської гармати»⁹.

Кожна стаття вченого була в більшій чи меншій мірі атакою проти ідеологічного супротивника. Займаючи керівну позицію в радянській історичній науці, Покровський не обмежує свій бойовий запал рамками власної творчості, а навпаки, прагне добитися відповідної «фронтвої» дисципліни і організації усіх істориків-марксистів. Вчений критикував колег, які, за його словами, «сидять по своїх кутках, у вищій мірі задоволені, що Жовтнева революція забезпечила їм свободу дослідження і висловлювання в їх вузькій спеціальності» і вказував їм на їх обов'язок «вести організаторську роботу на своїй ділянці»¹⁰.

Особливе значення професор надавав вихованню молодих істориків, у яких він прагнув бачити «справжніх бійців за більшовизм, за краще майбутнє всього світу, справжніх бійців у рядах пролетарської армії»¹¹.

У своїх лекціях і статтях Покровський багато уваги приділяв аналізу праць зарубіжних, а частіше – російських істориків, щоб довести, що «будь-яка історична теорія є уламок ідеології певного класу»¹². «Не треба уявляти собі цього останнього, – пише вчений про історика, – якоюсь

безтілесною істотою, натхненною деяким відстороненим «науковим інтересом». Історик – жива людина, тобто людина певної епохи, певної країни, певного суспільного класу: класу пануючого»¹³. Кожен історик в уявленні професора представляє класові інтереси: Карамзін – кріпосників-поміщиків, Соловйов і Ключевський – крупної промислової буржуазії, Шапов і Костомаров – дрібної буржуазії.

Зробивши такі висновки, Покровський не намагається якись чином боротися проти упередженості історії, а навпаки – абсолютизує цю ідею, переконуючи своїх вихованців у тому, що «не існує ніякої аполітичної науки, яка біла б відірвана від поточної класової боротьби»¹⁴. Історію Покровський неодноразово називає найбільш політичною наукою зі всіх існуючих, а кожен справжній історик, на його думку, одночасно є і політиком¹⁵. Сама історія у розумінні академіка – це «політика минулого, без якої не можна зрозуміти політику сучасного»¹⁶. Це і визначає його розуміння завдань цієї науки. «Історія, – пише Покровський, – повинна слугувати не для затемнення, а для роз'яснення основних питань політики. В цьому її сенс, в цьому її значення для марксиста. Історія – це пояснювальна глава до політики»¹⁷.

На основі цього завдання Покровський та його однодумці формулюють основний принцип радянської історичної науки – партійність. Не дарма ще на самому початку ХХ ст. після написання ним ряду статей для дев'ятитомного видання братів Гранат «Історія Росії в ХІХ столітті», його було звинувачено у перетворенні науки в «служанку партійної політики»¹⁸.

Ознайомившись з усім, викладеним вище, читач, можливо, уже склав для себе картину того, яке відношення сформувалося у Покровського до історії. Здається цілком очевидним, що останній розумів її головним чином у якості засобу ідеологічної та політичної боротьби, а отже ні про яку науковість історії не може бути й мови. Однак тут на читача, можливо, чекатиме здивування. Покровський не тільки вважав історію за науку, але й ставив її в один ряд з природничими науками. Щоб зрозуміти, як це стало можливим, необхідно спробувати з'єднати його окремі вислови з різних творів у логічну послідовність.

В основі концепції вченого лежить тверде переконання у тому, що історичний матеріалізм неминуче впливає з «фактів». На доказ цього історик наводить свій власний досвід, адже він сам «неминуче» прийшов до історичного матеріалізму практичним шляхом «від фактів». Звідти і висновок, що «кожен раз, коли людина серйозно береться за історичний сюжет, вона виявляється історичним матеріалістом»¹⁹.

Роблячи таким чином заключення про те, що сама об'єктивна реальність цілком відповідає положенням марксизму, академік сміливо заявляє, що «єдиний об'єктивний науковий метод, який веде до відкриття того, що є насправді, є марксистський метод»²⁰. Тут доволі цікавою є співзвучність «...відкриття того, що є насправді...» у Покровського з «wie es eigentlich gewesen» (як воно було насправді) у Ранке, хоча у статті ««Ідеалізм» і «закони історії»»²¹ професор намагається переконливо демонструвати свою обізнаність і солідарність з філософією критицизму і навіть сенсуалізму. І це зовсім не випадкова фраза. Так, у рецензії на книгу Рожкова, опублікованій в журналі «Большевик», ми зустрічаємо такі рядки: «Яка різниця читачу, хто з ким згідний чи не згідний і що автор суб'єктивно вважає правильним чи неправильним? Треба показати, що насправді було»²².

Такі невідповідності в поглядах ученого трапляються нерідко. Причиною цього є те, що сам Покровський досить довго не ставив перед собою завдання якимось чином систематизувати власні методологічні орієнтири, задовільнившись самовизначенням у якості марксиста. Однак уже до кінця 20-х років нехватка методологічних знань у побудованій ним науці стала надто помітною, тому на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів він закликав учених серйозно зайнятися цими складними, але актуальними сюжетами²³.

Однак у даному разі мова піде про інше. Наведена вище цитата продовжується реченням досить радикального і безапеляційного характеру: «Іншої історичної науки, як науки, за межами марксизму не існує»²⁴. Фактично, Покровський монополізує всю історичну науку на користь марксизму, заявляючи, що «наукове розуміння історії є її *матеріалістичне* розуміння...»²⁵ (курсив Покровського), а справжнім істориком може бути тільки історик-матеріаліст²⁶.

Даючи визначення історії, вчений неодноразово вказує на те, що історія є наука конкретна, маючи на увазі поділ наук на конкретні та абстрактні. Подальше позиціонування історії серед інших наук у Покровського уже значно менш чітке. З одного боку, він визнає обмеженість історика у пізнанні реальності і зауважує, що «історія, всупереч своїй оманливій конкретності, не більш, а менш точна наука, ніж політична економія чи навіть юриспруденція»²⁷ (питання, чи можна стверджувати на основі цього речення, що Покровський вважав історію точною наукою, залишимо відкритим). З іншого – рішуче виступав проти ідеї протилежності історії і природничих наук, яка є для нього «чужа і дивна»²⁸.

Така невизначеність у питанні місця історії в системі наук змушує нас звернутися до попередніх зауважень у «Нарисі історії російської культури» виданому в 1914 році, які сам автор через десять років назвав застарілими і залишив у перевиданні виключно для того, щоб підготувати читача до можливої «ересі» і теоретичних помилок у книзі. Однак саме тут ми зустрічаємо чітке і однозначне визначення історії: «... немає жодних розумних підстав заперечувати, що історія культури є одна з природничих наук, при чому зовсім не така відстала, як деколи думають»²⁹. У якості аргументів, які слугують підставами для такої думки, автор наводить приклади можливості застосування методів природничих наук у історії, адже історичний матеріалізм, на його думку, є нічим іншим, ніж спробою застосувати загальнонаукові методи до вивчення історичних явищ³⁰.

Як ми побачимо далі, не дивлячись на деякі застереження, в цілому Покровський залишається вірний такому баченню історичної науки. Так, у своїй «Російській історії в самому стислому нарисі» вчений пише про наявність історичних законів, і про необхідність знати минуле для того, щоб ці закони «помітити»³¹. Якщо слідувати за саме таким розумінням історичної науки, тобто визнавати існування законів розвитку суспільства, а також наявність методів їх «відкриття», то цілком логічним було б покладання на історію прогностичної функції, що і робить По-

кровський. Наведемо цитату з його доповіді на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів: «Історичний аналіз в особі Леніна дає те, для чого існують всі історичні аналізи, для чого існує і сама історія: дає можливість «по минулому вгадувати майбутнє»»³².

Ця невігадлива методологічна схема стала основою критики так званої «буржуазної історіографії». Сам факт невикористання класового підходу у історичній праці Покровський трактував як бажання приховати, «зашифрувати», або «замаскувати» класову боротьбу. Тобто практично як фальсифікацію історії. Оскільки об'єктивна реальність (як сукупність «фактів») повністю відповідала марксистській теорії, будь-який відступ від неї сприймається академіком як викривлення самої реальності.

Як правило, за цією «фальсифікацією» вчений бачив явне або приховане, свідоме або несвідоме відстоювання інтересів буржуазії. «Що потрібно буржуазії? – запитує Покровський – Та саме приховати цю саму класову боротьбу, тому що якщо вона стане на точку зору класової боротьби, вона повинна буде прийняти і соціалістичну революцію, як її завершення, тобто підписати собі смертний вирок»³³.

Саме тому Покровський рішуче відкидає принцип об'єктивності, який в його очах всього лише прийом буржуазії, покликаний приховати класову боротьбу. «Ні один з наших вчителів, – пише професор, – не займався історією заради історії»³⁴. Цією справою, на думку вченого, завжди займалися або лише дуже бездарні історики, або розумні люди, які прагнули «сховати свою політичну фізіономію»³⁵. Академік не втомлювався нагадувати, що кожен історик-комуніст, йдучи на «приманку з такого тухлого м'яса, як давно подохша буржуазна «об'єктивність», він ... зраджує на своїй ділянці справу робітничого класу у всьому світі»³⁶. Навіть у своєму останньому виступі він повторює, що об'єктивної науки не існує, стверджуючи, що «наука більшовицька повинна бути більшовицькою»³⁷.

Такий «класовий» підхід до історіографічної критики ставив Покровського у дуже вигідну позицію стосовно його конкурентів не тільки у ролі критика, але і в ролі об'єкта критики, адже для пояснення мотивації опонентів використовується точно той самий прийом, наприклад: «Коли з'явилися історики-

марксистів, буржуазні професори лютіше всього напали не на їх матеріалізм, а на їх твердження, що класова боротьба є головний двигун історичного процесу. У домі повішаного не говорять про мотузку, тим більше буржуазія не любила, щоб при ній говорили про мотузку, на якій її, буржуазію, повісять»³⁸.

Таким чином, історик позбавлявся необхідності доводити хибність думки колеги виключно науковими аргументами. Завжди можна було заявити, наприклад, що основний фон історичних поглядів Ріккєрта робить «страх перед хвилиною соціалізму, що насувається»³⁹.

Характеризуючи цей період радянської історіографії, одна з учнів Покровського, Нечкіна М. В., визнає, що боротьба на «історичному фронті» «сильна у своїй критичній стороні, ... мала значно менше завоювань у частині позитивних наукових рішень»⁴⁰. Частково це пов'язано і з тим, що внаслідок такого «класового» підходу відпадала і потреба у суворому дотриманні наукового стилю в історичних творах.

Покровський не терпів якраз цей науковий, академічний стиль, визнаючи, що марксистів не схильні до чисто академічних досліджень⁴¹. Примітно, що і свою нелюбов до академічної мови історик пояснює також класово. Приведемо ще одну цікаву цитату з його останнього виступу: «Бійтеся людей, які говорять незрозумілою мовою. Вони говорять незрозумілою мовою не для того, як чеховський герой, щоб показати свою освіченість, а щоб приховати свою неленінську сутність, – ось для чого це їм потрібно!»⁴².

Сам професор пише свої праці виключно у публіцистичному стилі. При чому у доволі провокативному. Ось чому на їх сторінках почасти можна знайти фрази, які для сучасного науковця виглядають щонайменше дивно. Наприклад: «І тут чудовий – я не можу назвати його курячим – півнячий хвіст» – пише Покровський про фрагмент книги Мілюкова, яка представлена в рецензії як курка, що линяє, у якої «старі пір'я більш-менш вилізли, а нові ще не вирости...»⁴³. А ось погляди Томінського представлені читачу в образі «динозавра, що вилазить з допотопної печери»⁴⁴. Відзначимо ще уривки на кшталт «Інакше, як від цієї пічки, танцювати буржуазні професори не вміють»⁴⁵, або «Але про Пересветова акад. Платонов ні гу-гу»⁴⁶.

Звичайно, що не можна говорити про те, що всі аргументи вченого зводилися до подібних фраз. Покровський вміло знаходив слабкі сторони і протиріччя у своїх опонентів і доволі талановито і часто цілком аргументовано їх критикував. Але наведені фрази все ж важливі тому, що вони дають уявлення про той стиль, у якому писав академік, і у якому він мислив. Саме цей, публіцистичний стиль спонукає нас ще раз повернутися до основ історико-методологічної концепції професора.

Як ми пам'ятаємо, відправною точкою цієї концепції є твердження про те, що марксизм впливає з «фактів». Але у Покровського відсутнє саме визначення «історичного факту». Більше того, якщо прослідкувати вживання ним терміну «факт», то виявиться, що його значення досить розмите. В одному місці він стверджує, що «факти, які ми знаходимо у того чи іншого історика, принаймні, на 75% є комбінація деякого сирого матеріалу, який був в руках у цього історика»⁴⁷, у іншому – що «один історичний факт набагато переконливіше десяти міркувань істориків»⁴⁸, тобто абсолютно незрозумілою є його позиція щодо відношень історичного факту і дослідника. Покровський фактом іменує навіть таке широке поняття як «боротьба зі степом» у російській історії⁴⁹. А єдине, що відрізняє факти, які спостерігаються безпосередньо від історичних фактів, – те, що перші «більш фактичні факти»⁵⁰.

Таким чином, очевидним є вживання поняття «факт» не у якості наукового терміну, а у його публіцистичному, широкому розумінні. Тому теза про те, що дослідження «фактів» неминуче приводить до марксизму є аж ніяк не науковою. Тут варто згадати, що Покровський був переконаний більшовик, а для більшовика відповідність об'єктивної реальності марксизму є чимось само собою очевидним.

Таким чином, концепція Покровського має не тільки політичні «плоди», але й політичні «коріння», що позбавляє її останніх рис науковості.

Примітки:

¹ Соколов О. Д. М. Н. Покровский и советская историческая наука / О. Д. Соколов М. – М., «Мысль», 1970. – С. 116.

² Артизов А. Н. М. Н. Покровский: финал карьеры — успех или поражение? / А. Н. Артизов // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 77.

³ Милюков П. Н. Величие и падение Покровского / П. Н. Милюков // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 115.

⁴ Панкратова А. М. М. Н. Покровский – большевистский историк / А. М. Панкратова // Борьба классов – 1932. – № 4. – С. 31.

⁵ Панкратова А. М. Развитие исторических взглядов М. Н. Покровского / А. М. Панкратова // Против исторической концепции М. Н. Покровского: сб. ст. – М.: Издательство АН СССР; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Ч. 1. – С. 5.

⁶ Там само. – С. 6.

⁷ Соколов О. Д. М. Н. Покровский и советская историческая наука / О. Д. Соколов М. – М., «Мысль», 1970. – 276 с.

⁸ Энтин Дж. Спор о М. Н. Покровском продолжается / Дж. Энтин // Вопросы истории. – 1989. – № 5. – С. 154.

⁹ Покровский М. Н. Очередные задачи историков-марксистов / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 380.

¹⁰ Покровский М. Н. «Новые» течения в русской исторической литературе / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 324.

¹¹ Покровский М. Н. Институт истории и задачи историков-марксистов / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 362.

¹² Покровский М. Н. Откуда взялась внеклассовая теория развития русского самодержавия / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 192.

¹³ Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. Экономический строй: от первобытного хозяйства до промышленного капитализма. Государственный строй: обзор развития права и учреждений / М. Н. Покровский. – М.: Книжный дом «ЛИБЕРКОМ», 2010. – С. 10-11.

¹⁴ Покровский М. Н. О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 392.

¹⁵ Покровский М. Н. Роль исторической науки в условиях социалистического строительства / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 387.

¹⁶ Покровский М. Н. Институт истории и задачи историков-марксистов // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 360.

¹⁷ Покровский М. Н. О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 292.

¹⁸ Дубровский С. М., Академик М. Н. Покровский и его роль в развитии советской исторической науки / С. М. Дубровский // Вопросы истории. – 1962. – № 3. – с. 8.

¹⁹ Покровский М. Н. Выступление М. Н. Покровского на торжественном заседании, посвященном 60-летию со дня рождения и 35-летию его научной деятельности, 25 октября 1928 г. / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 298.

²⁰ Покровский М. Н. Классовая борьба и „идеологический фронт“ / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 330.

²¹ Покровский М. Н. «Идеализм» и «законы истории» (о книге Риккерта – «Границы естественно-научного образования понятий») / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 5-43.

²² Покровский М. Н. Новая книга по новейшей истории (о книге Рожкова Н. – «Русская история в сравнительно-историческом освещении», т. XII) / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 212.

²³ Артизов А. Н. М. Н. Покровский: финал карьеры — успех или поражение? / А. Н. Артизов // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 91.

²⁴ Покровский М. Н. Классовая борьба и «идеологический фронт» / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 330.

²⁵ Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. Экономический строй: от первобытного хозяйства до промышленного капитализма. Государственный строй: обзор развития права и учреждений. – М.: Книжный дом «ЛИБЕРКОМ», 2010. – С. 16.

²⁶ Покровский М. Н. Н. Г. Чернышевский как историк / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 177.

²⁷ Покровский М. Н. Предисловие к сборнику статей «Русская историческая литература в классовом освещении», т. I / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 118.

²⁸ Покровский М. Н. «Идеализм» и «законы истории» (о книге Риккерта – «Границы естественно-научного образования понятий») / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 9.

²⁹ Покровский М. Н. Очерк истории русской культуры. Экономический строй: от первобытного хозяйства до промышленного капитализма. Государственный строй: обзор развития права и учреждений / М. Н. Покровский. – М.: Книжный дом «ЛИБЕРКОМ», 2010. – С. 21.

³⁰ Там само. – С. 13.

³¹ Покровский М. Н. Русская история в самом сжатом очерке / М. Н. Покровский. – М.: Партиздат, 1933. – С. 5.

³² Покровский М. Н. Ленин и Маркс как историки / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 265.

³³ Покровский М. Н. Борьба классов и русская историческая литература / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 12.

³⁴ Покровский М. Н. О задачах марксистской исторической науки в реконструктивный период / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 393-394.

³⁵ Там само. – С. 394.

³⁶ Покровский М. Н. Классовая борьба и «идеологический фронт» / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 331.

³⁷ Покровский М. Н. Последнее выступление М. Н. Покровского / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 406.

³⁸ Покровский М. Н. Как и кем писалась русская история до марксистов / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 107.

³⁹ Покровский М. Н. «Идеализм» и «законы истории» (о книге Риккерта – «Границы естественно-научного образования понятий») / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 43.

⁴⁰ Нечкина М. В. О периодизации истории советской исторической науки / М. В. Нечкина // История СССР. – 1960. – № 1. – С. 88.

⁴¹ Покровский М. Н. Буржуазная концепция пролетарский революции / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 125.

⁴² Покровский М. Н. Последнее выступление М. Н. Покровского / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 405.

⁴³ Покровский М. Н. Буржуазная концепция пролетарский революции / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 114.

⁴⁴ Покровский М. Н. Ответ т. Томсинскому / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 252.

⁴⁵ Покровский М. Н. Как и кем писалась русская история до марксистов / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 108.

⁴⁶ Покровский М. Н. Платонов С. Ф. – «Образы прошлого» / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 2. – С. 89.

⁴⁷ Покровский М. Н. Буржуазная концепция пролетарский революции / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 119.

⁴⁸ Покровский М. Н. Противоречия г-на Милюкова (о книге Милюкова П. – «История

второй русской революции», т. I, вып. 1) / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 146.

⁴⁹ Покровский М. Н. Н. Г. Чернышевский как историк / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 192.

⁵⁰ Покровский М. Н. Буржуазная концепция пролетарский революции / М. Н. Покровский // Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. – М.–Л., 1933. – Вып. 1. – С. 119.

Stanislav Slobodian

To the problem of M. N. Pokrousky's historical views

The aim of this article is analyze and systematize M. N. Pokrousky's historical views on the basis of his speeches and scientific works. The author pays great attention to the definition of history as a science, its tasks and function, the comprehension of historical investigation's actuality, the correlation of history, ideology and politics.

M. N. Pokrousky's historical views were formed in the condition of great social-economical cataclysms and political struggle. Being an active participant of Bolshevyk rebellion he transferred military rhetoric of revolution and civil war to historical science transforming it into "historical front". The author of the article tries to understand how M. N. Pokrousky considers history as a natural science speaking about its relation to the politics and party.

The basis of scientist's conception is his firm conviction that historical materialism is inevitably originated from the "facts", so objective reality entirely corresponds to Marxism. Any deviation of this study is considered as reality's distortion. Thus the scientist comes to the conclusion that the only real historical science is Marxism historical science.

M. N. Pokrousky refers history to natural science. He states that by applying general scientific methods history is able to perform prognostic function.

This plain methodological scheme has become the basis of so-called "bourgeois historiography's" critics. The fact of not applying class approach in historical work M. N. Pokrousky considered as the wish to hide, "encrypt", or "mask" class struggle, almost regarding it as the falsification of history. As a rule, by this "falsification" understood the real or the hidden, conscious or unconscious bourgeois interests' support.

Hence, M. N. Pokrousky managed to connect history with ideology and politics. He made a lot of efforts analyzing the works by foreign and more often Russian historians to prove that "any historical theory is the ruin of certain class ideology". Having understood it historian does not try to struggle in any way against such prejudication; on the contrary he absolutizes this idea.

Bringing up a new generation of historians he persuades his pupils that any objective history does not exist, and aiming at objectiveness is just bourgeois method to hide class struggle.

Pokrovsky calls history as the most political science and every real historian, to his mind, is politician as well.

That is why the task of history and historians the scientist defines unambiguously on political level: to use history as a weapon of class struggle.

On the basis of this task Pokrovsky and his followers formulated the main principle of soviet history belonging to the party.

The author of the article focuses on the fact that there is no clear understanding of historical fact of Pokrovsky's work.

The notion "fact" has different meaning in his works depending on the context.

That is why basic idea of Pokrovsky's conception about Marxist historical science's correspondence to the "fact" has rather scientific but politic character.

Thus, Pokrovsky's conception appeared not to be very valuable for future development of history, though played great social role during his life.

Keywords: *Pokrovsky, historical views, soviet historiography, Marxism, class struggle, ideology, historical fact.*

Надійшла до редколегії 28.10.2015 р.

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 94(100)
ББК 63.3(0)

Оксана Нашочин

Польща в Європі: «троянський кінь» США чи «ахіллесова п'ята» Франції?

Статтю присвячено питанню вибору проамериканського напрямку в закордонній політиці сучасної Польщі, досліджено причини застосування офіційним Парижем поняття-символу «троянський кінь» стосовно офіційної Варшави. Автор акцентує увагу на особливому значенні поняття безпеки.

Ключові слова: НАТО, «троянський кінь», ПРО, євроатлантизм, політична стратегія *bandwagoning*.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. офіційна Варшава на шляху «повернення до західної цивілізації» була поставлена перед дилемою вибору: бути «добрим європейцем» чи «добрим союзником НАТО». Вивчення євроатлантичного досвіду Польщі залишається дуже актуальним. Неабияку роль у закордонній політиці країни мали стосунки із США¹, що сприяло підвищенню міжнародного престижу країни, а також відносини із Францією, ставлення якої до співпраці з Польщею визначалось тактичними міркуваннями та власними євроінтеграційними планами. Цьому питанню присвячені публікації О. Мітрофанової, Р. Земби, С. Беленя, Р. Кузняра, Ю.Заєць, К.Лонгурст, В. Кновлес, О. Осики, М. Заборовського, Д. Дунна.

Метою нашої статті є висвітлення причин надання Польщею переваги принципу євроатлантизму в закордонній політиці та з'ясування наслідків цього, а також аналіз

© Нашочин О., 2015

Нашочин Оксана Миколаївна - аспірантка Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

аргументів на підтвердження пріоритетного зв'язку Польщі із США після вступу до НАТО у 1999 р. та дослідження причин застосування офіційним Парижем поняття-символу «троянський кінь» щодо Варшави.

Польща, з огляду на її потенціал, вважається державою «середнього рангу»², що дозволяє їй обирати і відігравати певні ролі для досягнення стратегічних завдань у відносинах з іншими державами. Під поняттям «міжнародна роль держави» польська дослідниця Ю. Заєць розуміє систему свідомого впливу даної держави на інші, який спричинений внутрішніми і зовнішніми факторами³. «Роль» - це «дорожня карта», котра складена із можливостей, інтересів держави та її залежностей від союзника чи гегемона⁴. Треба сказати, що можливості Польщі в закордонній політиці, епіцентром котрої була виключно європейська площина, обмежувались умовами її географічного розташування та потенціалу⁵, де велике значення мала якість дипломатії і політика уряду⁶. Географічний чинник впливає на формування ментальності, національного характеру населення та призводить до того, що деякі партії, із приходом до влади, керуються «історичною політикою», що являє собою інструментальне використання історії в політиці та позбавляє дипломатію прагматизму⁷. Це, в свою чергу, впливає на вибір тих чи інших ролей і засобів держави в реалізації зовнішньої політики.

Польський політолог Р. Земба виділяє такі міжнародні ролі, які відігравала III Річ Посполита, реалізуючи свою стратегію: а) роль «послаблювача» імперських амбіцій Росії; б) роль «васала» і «клієнта» США в Європі; в) роль «обмежувача» процесу євроінтеграції⁸. Доцільно було б, у даному дослідженні, зосередитись на обраній Польщею ролі «васала» США в Європі після вступу до НАТО. Така роль означала проамериканську позицію країни в закордонній політиці, через що західноєвропейські партнери її сприймали як пронатівську «нову Європу»⁹. У Франції Польщу, через її проатлантичний курс, символічно називали ще «троянським конем». Уперше в політичний обіг це поняття ввів президент Ш. де Голль стосовно Великобританії, протестуючи в такий спосіб проти її членства в ЄЕС, як віддаленої, морської країни, що тяжіє до Атлантики¹⁰.

Польща, перебуваючи в пошуках геополітичного союзника у 90-х рр. ХХ ст., з певних причин «зробила ставку» на США. Такий вибір давав Варшаві почуття безпеки. Польща, на думку польського політолога С. Беленя, належить до країн, які повинні «включатись» в загальноєвропейську і глобальну політику, бо застосування країною «індивідуальної стратегії», як показало минуле, веде до ізоляції чи негативних наслідків¹¹. У зв'язку із геополітичними змінами в регіоні Центрально-Східної Європи (ЦСЕ), уряд Польщі обрав курс «повернення до Європи», що означало курс на інтеграцію з ЄС та НАТО, де тісні стосунки з останньою структурою надавали історично безпрецедентну безпеку, але обмежували стратегічні альтернативи¹².

Можна вказати на внутрішні й зовнішні передумови, що спричинилися до вибору Польщею проамериканського курсу у зовнішній політиці. До внутрішніх факторів слід віднести: а) доктрину «сарматизму»¹³ та «прометеїзму»¹⁴, що зумовлюють вибір елітами певної політики для держави; б) позитивне значення у свідомості суспільства Чотирнадцяти пунктів В. Вільсона і радіо «Голосу Америки»¹⁵; в) діяльність 10-мільйонної діаспори, котра у Вашингтоні лобювала інтереси офіційної Варшави¹⁶; г) юридична складова, яка обґрунтовувала «повернення до західної цивілізації»: «Безпекова політика і стратегія оборони Речі Посполитої», «Основи польської безпекової політики», де зазначалось, що пріоритетом закордонної і безпекової політики є членство в Європейській Економічній Спільноті (ЄЕС) і НАТО¹⁷.

До зовнішніх факторів відносимо: а) геополітичні інтереси самої Франції, для якої східний напрям у європейській закордонній політиці був другорядним, а в глобальній політиці Париж волів розмовляти «на рівних» із Москвою, що видно з положень «Білої книги з питань оборони»¹⁸. Єлисейський палац не виказував особливої підтримки для Варшави у її проєвропейській політиці. Так, президент Франції Ф. Міттеран вважав, що країни ЦСЕ наділені незрілими племінними тенденціями і націоналістичними проявами, тому аж ніяк не відповідають сучасним стандартам і вимогам політичної Європи¹⁹. Президент Ж. Ширак зазначав, що Польща могла би стати для Європи партнером і «східною сестрою» при умові

попередніх реформ в структурах ЄС²⁰; б) ідея європейської конфедерації президента Ф. Міттерана²¹ та «Стабілізаційний пакт»²² прем'єра Е. Балладюра, протекціоністські за суттю, які відтягували в часі входження Польщі до «західної цивілізації»; концепція «твердого ядра»²³ президента-неоголліста Ж. Ширака; в) французька політична і військова самоізоляція в НАТО. Країна намагалась розбудувати європейську «оборонну автономію» (в лоні Альянсу) через входження Польщі спочатку до ЄС та Західно-Європейського Союзу (ЗЄС)²⁴; г) явище асиметрії у Веймарському трикутнику²⁵ – роботі цього форуму Париж не надавав особливого значення; д) позиція Російської Федерації (РФ) щодо питання «архітектури» європейської безпеки (військова доктрина РФ від 1993 р.); е) політика «відкритих дверей» НАТО та програма «Партнерство заради миру», до якої Польща долучилась у 1994 р. Американські конгресмени, перебуваючи з візитом у Варшаві 1998 р., вказували, що «Солідарність» виявилася найбільш вдалою «інвестицією» США²⁶. Тому бажання Варшави отримати гарантії безпеки з рук США виявилось сильнішим за євроінтеграційні наміри²⁷. Уряд Польщі, пам'ятаючи про події Другої світової війни, свою безпеку довірив США²⁸, що вказує на «історичну політику».

На офіційному рівні про потребу укладення союзних стосунків із Вашингтоном став говорити президент Польщі О. Квасневський²⁹, пояснюючи це тим, що така співпраця могла б спричинитись до об'єднання Європи і Америки³⁰. Президент також був переконаний, що присутність США в Європі є необхідністю часу³¹. Успіхи в польсько-американських стосунках означали для Варшави поступове охолодження двосторонніх відносин з Парижем та закиди на адресу Польщі щодо «натоїзації».

Першим випробуванням польсько-французького діалогу чи передісторією до ролі «троянського коня» став Мадридський саміт НАТО в 1997 р., де Польщу, Угорщину і Чехію було запрошено до проведення переговорів із Радою НАТО щодо вступу³². «Перепусткою» до НАТО було надання Польщею у розпорядження Альянсу чотирьох МіГ-29, з подальшим включенням багатоцільових винищувачів (з часів ОВД) до Сил швидкого реагування³³, а також отримання польськими

офіцерами і дипломатами спеціальних сертифікатів про доступ до таємниць НАТО³⁴. Стратегічної мети країна досягла 12 березня 1999 р., а міністр закордонних справ Б. Геремек на церемонії вручення американському уряду ратифікаційного Акту Речі Посполитої запевняв: «Польща стане вірним союзником на добре і зле»³⁵.

Доводом «васалізації» Польщі стосовно США, як основної військової потуги Альянсу, стала участь у мілітарній інтервенції НАТО в колишній Югославії, яка тривала з 24 березня до 10 червня 1999 р.³⁶ Уряд Польщі подавав такі аргументи щодо участі в операції «Союзна Сила»: «Косово – область гуманітарної катастрофи, де збройна інтервенція НАТО є необхідна. Це єдиний спосіб повернення до мирних переговорів і охорони прав людини»³⁷. Власне, з прийняттям до НАТО країна отримала військові зобов'язання, через які реалізовувала свої інтереси³⁸.

Членство в НАТО змінило геостратегічну позицію Польщі, що видно із нової Стратегії безпеки від 2000 р., де вказувалось, що пріоритетом країни є забезпечення діяльності НАТО у розширенні лінії безпеки на Схід³⁹. Логічним продовженням Стратегії стало проведення в Польщі у червні 2000 р. міжнародної конференції на тему «До демократичної спільноти». Ініціаторами зустрічі виступали Польща та США, а Франція виявилась єдиною країною, котра не підписала підсумкового документу, що містив взаємні зобов'язання підтримки і поширення демократичних стандартів через міжнародні організації⁴⁰. Високу оцінку Польщі в експортуванні американської моделі демократії дав президент Америки Дж. Буш, перебуваючи із візитом у Варшаві в червні 2001 р. На думку лідера Білого Дому, Польща цим спричинилась до зміцнення американської закордонної політики в регіоні ЦСЄ і світі⁴¹.

Роль «вірного союзника» Варшава довела заангажовуючись у асиметричний військовий конфлікт США і союзників в Афганістані (2001-2015), який виник внаслідок терористичних замахів організації «Аль-Каїди» на США 11 вересня 2001 р. Президент Польщі О. Квасневський так висловлював співчуття: «Ми солідарні з американським народом та американським президентом у всіх його діях, які матимуть місце у боротьбі проти

тероризму»⁴². Польський прем'єр інформував президента Дж. Буша: «наші служби, заради безпеки громадян, приведені в стан бойової готовності, посилено охорону на кордонах, особливо – летовищах; будемо постійно інформувати про стан безпеки в країні»⁴³. Вже 7 жовтня 2001 р. Польща офіційно оголосила про приєднання до антитерористичної коаліції⁴⁴, а на січень 2002 р. збройні сили перебували у боевій готовності⁴⁵. Польський контингент у 2002 р. налічував спочатку 87 осіб, а на 2006 р. – 1200 осіб. Слід зазначити, що Франція теж брала участь у конфлікті (на стороні західних союзників), надавши 1,5 тис. осіб і кілька винищувачів «Міраж 2000-Д». До війни США в Афганістані приєднались Болгарія та Румунія, котрі також ставили собі за стратегічну мету досягти членства в НАТО.

Серйозним випробовуванням для польсько-французьких стосунків була Іракська криза 2003 р. Президент і уряд Польщі поділяв звинувачення Вашингтону стосовно режиму С. Хусейна в розробці зброї масового знищення. Легітимність військового вторгнення в Ірак залишається під питанням, оскільки Рада Безпеки ООН не надала такого мандату. Адміністрація Білого Дому таку політику пояснювала метою встановлення демократії, рівності, стабільності на Близькому Сході та в світі⁴⁶. Проте польський сходознавець М. Декан вказує, що досі вчені не знайшли доказів існування на Близькому Сході демократії, оскільки іслам – це релігійно-політична система, що виводиться із «Корану», де право дане Аллахом і його не можна переписати⁴⁷.

На підтвердження аргументу ролі Польщі як «клієнта» США можна вказати: 1) візит президента О. Квасневського до США в липні 2002 р. та в січні 2003 р.; 2) рішення польського уряду про закупівлю в США 48 винищувачів «Ф-16»⁴⁸, що автоматично відкинуло французьку пропозицію на літаки «Міраж», чим Варшава знівелювала «європейську конструкцію»⁴⁹. Вперше це питання обговорювалось під час візиту президента США Дж. Буша в липні 1992 р. до Варшави; 3) приєднання Польщі до «спіску-8» від 30 січня 2003 р., що означало створення антиіракської коаліції та згоду (легітимацію) на інтервенцію США в Ірак і подальшу участь в окупації країни⁵⁰. Генсек НАТО Х. Солана про таку коаліцію дізнався після опублікування документу⁵¹.

Німецькі політики символічно назвали офіційну Варшаву невдячним «троянським ослом» США в Європі⁵², а офіційний Париж - «троянським конем» США⁵³. Президент Франції Ж. Ширак засудив вибір Польщі і вказав, що країна втратила можливість «сидіти тихо», продемонструвала відсутність доброго виховання і європейської солідарності, тому матиме проблеми із ратифікацією свого членства в ЄС⁵⁴. Варшава ж, отримуючи попередньо фінансово-політичну підтримку від Вашингтону, зобов'язалась діяти як «добрий союзник»⁵⁵.

Генеральний директор міжнародної організації «Євросітіз» В. Кновлес зазначає, що Польщу в «новій Європі» можна вважати вірним союзником США, котрий перебуває по один бік безпекової політики, разом із Великою Британією, Ізраїлем, Туреччиною⁵⁶. Свій «політичний капітал довіри» (у НАТО і США) країна отримала завдяки участі у війні в Косово (1999), операції в Афганістані (2002), іракській кампанії (2003)⁵⁷. Проте, треба зазначити, що Польща досягла тільки статусу коаліційного союзника США.

Велика диспропорція сили, різні геополітичні інтереси спонукали Варшаву, на думку польського політолога Ю. Заєць, обрати політику *bandwagoning*: долучення до сильнішого⁵⁸, де залежність від Америки в питаннях безпеки, після вступу до Альянсу, ускладнювала одночасно «гру в одній команді» з ЄС. Це політична стратегія, що являє собою проамериканський курс у закордонній політиці, чітко окреслюється після 11 вересня 2001 р. Варшава вище на ранг ставила свої двосторонні стосунки з США, аніж зобов'язання, які логічно виникали з членства в НАТО. Президент III Речі Посполитої Б. Коморовський наголошував, що США – основний союзник, з яким країна розвиватиме стосунки, незалежно від членства в НАТО⁵⁹.

У результаті проведення таких «антитерористичних кампаній», формування «коаліцій бажаних», виникло ряд проблем:

1) вторгнення до цивілізації ісламу спричинилось до цілого ряду невирішених досі конфліктів, а також широкої діяльності мусульман на Заході. Так, наприклад, у Франції на 2004 р. перебувала найбільша європейська мусульманська меншина, яка налічувала тоді 4,5 млн. осіб.⁶⁰ На 2007 р. у Німеччині

проживало 60 тис. навернених в іслам, які вказували, що проблемою Європи є алкоголізм та християнство⁶¹, а на 2014 р. в Німеччині впевнено діяла екстремістська мережа салафітів, яка налічувала 7 тис. осіб.⁶² У Польщі на 2014 р. проживало 25 тис. мусульман (татари, емігранти і навернені в іслам)⁶³.

2) Вторгнення в Ірак 2003 р. ще раз підтвердило, що існує потреба «перегляду» Карти ООН та реформування Ради Безпеки⁶⁴. Слабкістю ООН є не її бюрократизм, а те, що організація виникала в інших історичних реаліях⁶⁵. Однак, на думку польського політолога А. Ротфельда, Рада Безпеки ООН поступається силою тільки Групі-7, але «замінника» ООН досі не знайдено, тому ця універсальна організація має право на існування⁶⁶. У Декларації ООН – «Міленіум», зазначалось: «нове тисячоліття ставить людство перед незваними досі викликами, що спричинені явищем глобалізації. Завданням організації є утримання миру та охорона людського життя, чому сприятиме утворення поліцейських і миротворчих сил»⁶⁷.

Наступним доводом самовасалізації Польщі стосовно США було звинувачення Ради Європи, висунуте урядом в 2006 р., щодо ймовірного розміщення на території Польщі, після інтервенції в Ірак, в'язниць в рамках таємних порозумінь між спецслужбами РП та США⁶⁸. Уряд Польщі відмовився від проведення неупередженого слідства, щодо виявлення в'язниць, де проводились допити і тортури над діячами угруповання «Аль-Каїда». Співпраця Центрального розвідувального управління (ЦРУ) США і міністерства оборони Польщі розпочалась з візиту до Варшави в жовтні 1992 р. керівника ЦРУ Р. Гатеса⁶⁹. Польща в НАТО внесла «якісний багаж» попереднього політичного досвіду, оскільки офіцери спецслужб знали ментальність та методи роботи ФСБ⁷⁰.

На користь аргументу ролі «клієнта» свідчить підписана в серпні 2008 р. угода про інсталяцію в Польщі системи ПРО⁷¹ з метою захисту території від балістичних ракет великої дальності з боку Північної Кореї, Іраку, Ірану⁷². Тоді ж було підписано Декларацію про стратегічне партнерство між США та Польщею⁷³. Перші ідеї з цього приводу виникли ще в 2001 р. при міністрі оборони

Б. Коморовському⁷⁴, офіційні переговори розпочав уряд Я. Качинського в 2007 р. Адміністрація США планувала до 2010 р. мати в розпорядженні 23 ракети-перехоплювачі на Алясці та Каліфорнії і 10 – в Європі (Польщі і Чехії)⁷⁵. На європейські бази призначалось виділити 1,7 млрд. дол. Взамін за розташування на своїй території системи ПРО Варшава попросила у Вашингтона балістичні ракети «Патріот» з метою захисту різних об'єктів, навіть своїх батальйонів за межами країни⁷⁶.

Під час візиту президента США Дж. Буша-молодшого до Польщі в 2007 р. обговорювалось питання розбудови бази в Редзикові⁷⁷. Президент Росії В. Путін, як контраргумент, запропонував використати з цією метою російську радарну базу в Азербайджані⁷⁸ і запевнив, що реакція Росії на ПРО в Польщі буде асиметрична, але ефективна⁷⁹, очевидно, йшлося про ракетний комплекс «Іскандер» встановлений у Калінінграді. Політик Д. Рогозін у Лондоні коментував: «російський ведмідь сидить собі в глибинці країни і тут до нього приходить мисливець в постаті НАТО, але із великим калібром, пропонуючи разом полювати на кролика...»⁸⁰. Виконання проекту в Польщі повинно бути закінчено до 2018 р.⁸¹, таке сповільнення темпів пояснюється іншим підходом до Росії і НАТО адміністрації Б. Обами. У Польщі, із приходом до влади президента Б. Коморовського, також були спроби «переоцінити» підходи і ролі країни в двосторонніх стосунках з США. Так, радник президента Р. Кузняр вказував: «система ПРО несе загрози; ми, порівнюючи із 2004 р., вже не є «коленями» в стосунках із Вашингтоном, коли Варшава на випередження готова була виконувати любі бажання»⁸². Певну роль відіграла дезінформація суспільства діями таких партій, як Право і Справедливість, Самооборона, Ліга польських родин.

Негативним моментом у закордонній політиці Польщі є її «подвійний пріоритет», коли безпека держави вимагає орієнтації на США, але економічні інтереси, культурно-цивілізаційні зв'язки вимагають співпраці із Європою⁸³. Напруга у відносинах із Францією виникла через різне бачення сторонами європейської політики, іракського питання, а також через стиль закордонної

політики Варшави. Дослідження досвіду Польщі щодо «пошуку союзників» може виявитись цікавим для нашої держави. Варшава віддала перевагу союзнику, який додавав почуття безпеки. Дослідження інших ролей Польщі на міжнародній арені може бути в подальшому темою окремої статті.

Таким чином, «історична пам'ять» та негативний досвід в стосунках з Росією штовхав правлячі еліти Польщі в бік Атлантики, що не узгоджувалось із планами Парижу в розбудові французької «втраченої величі». Асиметричний союз III Речі Посполитої із США, найбільшою військовою потугою світу, спричинився до вибору Варшавою ролі «васала» чи «троянського коня» США в Європі, особливо після вступу до Альянсу, що вказувало, одночасно, на відсутність серйозної стратегії Парижу, зокрема й щодо визначення місця Польщі у східній політиці Франції та ЄС.

Примітки:

¹ Pastusiak L. Polska – Stany Zjednoczone. Zbieżności i ograniczenia / L. Pastusiak // Polska w Europie na przełomie wieków / [red. J. Stefanowicza]. – Warszawa, 1997. – S. 239.

² Łoś-Nowak T. Polska – cele, aspiracje, kierunki / T. Łoś-Nowak // Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjały, strategije / [red. T. Łoś-Nowak]. – Warszawa: Poltext, 2011. – S. 261.

³ Zając J. Role Unii Europejskiej w regionie Afryki Północnej i Bliskiego Wschodu / J. Zając. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010. – S. 23.

⁴ Bieleń S. Polityka w stosunkach międzynarodowych / S. Bieleń. – Warszawa: ASPRA-JR, 2010. - S. 34.

⁵ Kuźniar R. Międzynarodowe stosunki polityczne / R. Kuźniar // Stosunki międzynarodowe: geneza, struktura, dynamika / [red. E. Halizaka, R. Kuźniara]. – Warszawa: WUW, 2006. - S. 126.

⁶ Morgenthau H. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. Sixth Edition / H. Morgenthau. – New York: Alfred Knopf, 1985. - P. 120.

⁷ Zięba R. Współczesne stosunki polsko-rosyjskie: uwarunkowania, problemy, implikacje / R. Zięba // Przegląd Politologiczny. – 2011. – nr. 3. – S. 39.

⁸ Zięba R. Poszukiwanie międzynarodowej roli dla Polski – konceptualizacja roli państwa „średnie rangi” / R. Zięba // *Polityka zagraniczna Polski po wstąpieniu do ZANO i do Unii europejskiej. Problemy tożsamości i adaptacji* / [red. S. Bieleń]. – Warszawa: Difin, 2010. – S. 58.

⁹ Gniazdowski M. Polska polityka w Grupie Wyszegradzkiej: paradoksy skali / M. Gniazdowski // *Polski przegląd Dyplomatyczny*. – 2010. – nr. 2. – S. 45.

¹⁰ La Conférence de presse du Général de Gaule, Paris, 14 janvier 1963 // *Integracja europejska w dokumentach. Wybór i opracowanie dokumentów* S. Parzymies. – Warszawa: PISM, 2011. – P. 220.

¹¹ Bieleń S. Polityka zagraniczna a racja stanu / S. Bieleń // *Polityka zagraniczna państwa* / [red. J. Kukułka, R. Zięba]. – Warszawa: WUW, 1992. – S.174.

¹² Brzeziński Z. Wielka szachownica / Z. Brzeziński – Warszawa, 1999. – S. 42.

¹³ Roszkowski W. Najnowsza historia Polski (1914-1945) / W. Roszkowski. – Warszawa: Świat Książki, 2009. – S. 29.

¹⁴ Koniuszewski A. Meandry geopolityki. Wpływ gry mocyrstw na położenie Polski / A. Koniuszewski. - Warszawa: Wydawnictwo prasy lokalnej, 2012. - S. 94.

¹⁵ Dunn D. Polska – nowy model sojusznika Ameryki? / D. Dunn // *Nowy członek „starego” Sojuszu* / [pod. red. O. Osicy, M. Zaborowskiego]. – Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2002. – S. 130.

¹⁶ Fisher I. the US and Ist Leader Are Popular With Poles / I. Fisher // *The New York Times*. – 2001. – 16 june. – P. 1.

¹⁷ Założenia polskiej polityki bezpieczeństwa. Warszawa, 2 listopada 1992 r. // *Wojsko Polskie-Informator*’95. – Warszawa, 1995. – S. 18.

¹⁸ Livre blanc sur la defense 23 février 1994 . – Paris. – P. 65.

¹⁹ Knowles V. „Grzech zaniechania?”. Bezpieczeństwo i polityka obronna w Nowej Europie a relacje Francusko-polskie / V. Knowles // *Nowy członek „starego” Sojuszu* / [pod. red. O. Osicy, M. Zaborowskiego]. – Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2002. - S. 171.

²⁰ Intervention du President de la Republique Française Jacques Chrac à la Session Solennele de la Diète et du Senat de la Republique de Pologne. Varsovie, le Septembre 12, 1996 // *Zbiór dokumentów* – Warszawa: PISM. -1996. – nr. 3. – S. 22.

²¹ Anczewski I. Francuska idea konfederacji ogólnoeuropejskiej / I. Anczewski // Sprawy Międzynarodowe. – Warszawa: PISM, 1990. – Zeszyt 9. - S. 34.

²² “Pour un Pacte de Stabilité en Europe”. Un Article de M. Edouard Balladur du Premier Ministre de la Republique Française. Paris, 21 mars 1994 // Zbiór dokumentów. – Warszawa: PISM, 1994. – nr. 1. – P. 145.

²³ Juppé A. Quel horizon la politique étrangère de la France / A. Juppé // Politique étrangère. – 1995. - no. 1. – P. 248.

²⁴ Vernet D. L’idée française d’un PESC provoque la perplexité à Bonn / D. Vernet // Le Monde. - 1996. – 21 mars . - S. 2.

²⁵ Parzymies S. Trójkąt Weimarski w poszerzonej Unii Europejskiej / S. Parzymies // Szczyt Trójkąta weimarskiego w Nancy / [red. J. Kozłoskiej, J. Marszałek-Kawy]. - Toruń: Adam Marszałek, 2005. - S. 19.

²⁶ Wągrowska Maria. Najlepsza amerykańska inwestycja // Rzeczpospolita. – 1998. - 22 stycznia. – S. 4.

²⁷ Мітрофанова О. Французький підхід до українського і польського чинників в європейському стратегічному просторі / О. Мітрофанова. // Людина і політика. – 2001. - № 1. - С. 70.

²⁸ Basancon A. Sarkozy wyzwolił Francuzów spod hegemonii idei lewicowych / A. Basancon // Rzeczpospolita. – 2007. – 18 czerwca. – S. 8.

²⁹ Przemówienie prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego na spotkaniu z Korpusem Dyplomatycznym. Warszawa, 15 stycznia 1996 r. // Zbiór dokumentów. – Warszawa: PISM, 1996. – nr. 1. – S. 11.

³⁰ List do Williama J. Clintona, Prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki. Warszawa, 22 stycznia 1997 r. // Przemówienia, listy, wywiady prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. Wybór. – Warszawa: Kancelaria Prezydenta, 1999. - S. 18.

³¹ Przemówienie prezydenta Polski Aleksandra Kwaśniewskiego na spotkaniu noworocznym z Korpusem Dyplomatycznym. Warszawa, 11 stycznia 2001 r. // Zbiór dokumentów. – Warszawa: PISM, 2001. – nr. 1. – S. 11.

³² Deklaracja o bezpieczeństwie i współpracy euroatlantyckiej szefów państw lub rządów Sojuszu Północnoatlantyckiego. Madryt 8. VII. 1997 r. // Biuletyn Departamentu Integracji z NATO-BBN.nr.1. – Warszawa. – 15 VII 1997, S. 9.

³³ Pawlicki J. Pierwszy dzień w NATO / J. Pawlicki // Gazeta Wyborcza. – 1998. – 4 grudnia. – S. 2.

³⁴ Węglarczyk B. NATO: uwaga przyśpieszamy / B. Węglarczyk // *Gazeta Wyborcza*. – 1998. – 8 grudnia. – S. 3.

³⁵ Wystąpienie B. Geremeka ministra spraw zagranicznych RP Polskiej podczas ceremonii przekazania Aktu Ratyfikacyjnego traktatu Północnoatlantyckiego. Missouri, 12 marca 1999 r. // *Stosunki międzynarodowe. Dokumenty i materiały 1989-2000*. – Warszawa: PISM, 2006. - S. 442.

³⁶ Osica Olaf. W poszukiwaniu nowej roli / O. Osica // *Nowy członek „starego” Sojuszu* / [pod. red. O. Osicy, M. Zaborowskiego]. – Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2002. - S. 88.

³⁷ Deklaracja Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej w sprawie akcji militarnej Federalnej Republiki Jugosławii przeciwko ludności Kosowa. Warszawa, 30 marca 1999 r. // *Zbiór dokumentów*. – Warszawa : PISM, 1999. – nr. 1-2. – S. 40.

³⁸ Sejmowe exposé ministra spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej B. Geremka. Warszawa, 8 kwietnia 1999 r. // *Zbiór dokumentów*. – Warszawa: PISM, 1999. – nr. 1-2. – S.78.

³⁹ Strategia bezpieczeństwa RP Polskiej przyjęta na posiedzeniu Rady Ministrów. Warszawa, 4 stycznia 2000 r. // *Stosunki międzynarodowe. Dokumenty i materiały 1989-2000*. – Warszawa : PISM, 2006. - S. 457.

⁴⁰ Kasznia Magdalena. Francja przeciw deklaracji końcowej / M. Kasznia // *Rzeczpospolita*. – 2000. – 28 lipca. – S. 9.

⁴¹ Text: Bush News Conference with President of Poland – 15.06.2001 / [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/onpolitics/transcripts/bushpoland061501.htm> (12.01.2015)

⁴² Statement by the President of Poland, Aleksander Kwasniewski, in Connection with Terrorist attacks in the United States on 11 September 2001 // *Zbiór dokumentów*. – Warszawa: PISM, 2001. – nr. 3-4. – S. 38.

⁴³ Statement by the Prime Minister of Poland, Jerzy Buzek, in Connection with Terrorist attacks in the United States on 11 September 2001 // *Zbiór dokumentów*. – Warszawa: PISM, 2001. – nr. 3-4. – S. 39.

⁴⁴ Statement by the President of Poland, Aleksander Kwasniewski, on the Action against terrorism. Warsaw, October 7, 2001 // *Zbiór dokumentów*. – Warszawa: PISM, 2001. – nr. 3-4. – S. 42.

⁴⁵ Przemówienie prezydenta Polski Aleksandra Kwaśniewskiego na spotkaniu noworocznym z Korpusem Dyplomatycznym (fragmenty). Warszawa, 9 stycznia 2002 r. // *Zbiór dokumentów*. – Warszawa: PISM, 2002. – nr. 1. – S. 17.

⁴⁶ Zając J. *Polityka zagraniczna USA / J. Zając // Polityka zagraniczna: aktorzy, potencjały, strategije / [red. T. Łoś-Nowak]. – Warszawa: Poltext, 2011. -S. 69.*

⁴⁷ Węglarczyk B. *Napaść by wyzwolić / B. Węglarczyk // Gazeta Wyborcza. – 2003. - 28 lutego. – S. 4.*

⁴⁸ Kazana M. *Stosunki Polski z Francją / M. Kazana // Rocznik Polskiej Polityki zagranicznej 2006. – Warszawa: PISM, 2006. – S. 98.*

⁴⁹ Bocquet M. *La Pologne américaine / M. Bocquet // Le Monde. – 2003. – 9 janvier. – P. 3.*

⁵⁰ Góralski W., Sawicki S. *Prawo międzynarodowe publiczne / Wojciech Góralski, Stefan Sawicki. – Wydanie XII, Warszawa: LexisNexis, 2007. - S. 425.*

⁵¹ Bielecki J. *List, który podzielił Europę / J. Bielecki // Rzeczpospolita. – 2003. – 3 lutego. – S. 8.*

⁵² Cywiński P. *Osiół trojański Ameryki / P. Cywiński // Wprost. – 2003. – 16 marca. – S. 94-96 ss.*

⁵³ Krauze J. *Le pavé américaine dans la mare européenne / J. Krauze // Le Monde. – 2003. – 7 février. – P. 2.*

⁵⁴ Bartoszewski W. *Stracone szansę / W. Bartoszewski // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 19 lutego. - S. 1-2.*

⁵⁵ Mamus k. *Kiedy polskie wojsko powróci z Iraku / K. Mamus // Rzeczpospolita. – 2007. – 17 grudnia. – S. 1.*

⁵⁶ Knowles V. *„Grzech zaniechania?”. Bezpieczeństwo i polityka obronna w Nowej Europie a relacje francusko-polskie / V. Knowles // Nowy członek „Starego Sojuszu” / [red. O. Osica, M. Zaborowski]. – Warszawa: Centrum stosunków międzynarodowych, 2002. - S. 167.*

⁵⁷ Longhurst K. *Od roli konsumenta do rolo producenta / K. Longhurst // Nowy członek „starego” Sojuszu / [pod. red. O. Osicy, M. Zaborowskiego]. – Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2002. - S. 78.*

⁵⁸ Zając J. *Bandwagoning w polskiej polityce zagranicznej / Justyna Zając // Przegląd Zachodni. – 2009. – nr. 3. – S. 172.*

⁵⁹ Wroński P. *Takiego NATO chce Polska / P. Wroński // Gazeta Wyborcza. – 2010. – 18 listopada. – S. 1.*

⁶⁰ Cesari J. *L’islam à l’épreuve de l’Occident / J. Cesari. - Paris: La Découverte, 2004. – P. 266.*

⁶¹ Jendroszczyk P. *Niemcy_ którzy wybrali islam / P. Jendroszczyk // Rzeczpospolita. – 2007. – 7 września. – S. 7.*

⁶² Wieliński B. Niemiecki bóg z salafitami / B. Wieliński // Gazeta Wyborcza. – 2014. – 21 listopada. – S. 12.

⁶³ Wieliński B. Islam dla Polski z Niemiec / B. Wieliński // Gazeta Wyborcza. – 2014. – 20 listopada. – S. 10.

⁶⁴ Statement by Minister of Foreign Affairs of the Republic of Poland D. Rosetti at the 52. Session of the United Nations General Assembly. New York, September 26, 1997 // Zbiór dokumentów. – Warszawa: PISM, 1997. – nr. 3. – P. 134.

⁶⁵ Bezpieczeństwo czasu przemian. // Zeszyty Akademii Dyplomatycznej / [red. A. Rotfeld]. – Warszawa: Wydawnictwo Akademii Dyplomatycznej MSZ, 2004. – Zeszyt 8. - S. 14.

⁶⁶ Rotfeld A. Bezpieczeństwo Polski // Zeszyty Akademii Dyplomatycznej. - Warszawa: Akademia Dyplomatyczna MSZ, 2004. - S. 24.

⁶⁷ Millenium Forum Declaration. New York, May, 2000 // Zbiór dokumentów. – Warszawa: PISM. – 2000. – nr. 2. – S. 57.

⁶⁸ Miller L. Polaków nie wolno zabijać bezkarnie / L. Miller // Rzeczpospolita. – 2014. – 12 grudnia. – S. 8.

⁶⁹ Winid B. Zagadnienia bezpieczeństwa międzynarodowego w stosunkach polsko-amerykańskich w latach 1989-2000 / B. Winid // Polska polityka bezpieczeństwa 1989-2000 / [red. R. Kuźniar]. – Warszawa: Scholar, 2001. - S. 211.

⁷⁰ Walczak S. Czy można ufać Warszawie? / S. Walczak // Rzeczpospolita. – 1998. – 6 stycznia. – S. 5.

⁷¹ Informacja Rządu na temat stanu negocjacji i dotychczasowych rozmieszczenia na terytorium RP elementów amerykańskiego systemu obrony przeciwrakietowej (MD) [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/wgdruk/1297/\\$file/1297.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/wgdruk/1297/$file/1297.pdf) (03.05.2014)

⁷² Hyde-Price A. “Dryf kontynentalny?”. Polska a zmiany relacji europałn tyckich / A. Hyde-Price // Nowy członek „starego” Sojuszu / [pod. red. O. Osicy, M. Zaborowskiego]. – Warszawa: Centrum Stosunków Międzynarodowych, 2002. - S. 47.

⁷³ Deklaracja o współpracy strategicznej RP-USA Warszawa, 20 sierpnia 2008 r. http://www.msz.gov.pl/pl/polityka_zagraniczna/polityka_bezpieczenstwa/obrona_przeciwrakietowa/negocjacje_obrona_sekcja/deklaracja?printMode=true (22.01.2015)

⁷⁴ Zięba R. Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojnie / R. Zięba. – Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i profesjonalne, 2010. - S. 251.

⁷⁵ Gillert P. Baza w Europie uratuje tarczę / P. Gillert // Rzeczpospolita. – 2006. – 15 sierpnia. – S. 5.

⁷⁶ Przybylski J. Polska potrzebuje patriotów / J. Przybylski // Rzeczpospolita. – 2006. – 2 września. – S. 1.

⁷⁷ Zychowicz P. Tarca ma być w Redzikowie / P. Zychowicz // Rzeczpospolita. – 2007. – 9-10 czerwca. – S. 1, 5.

⁷⁸ Lorenz W. Putin: wyrzutnie rakiet mogą być poza Polską / W. Lorenz // Rzeczpospolita. – 2007. – 9-10 czerwca. – S. 5.

⁷⁹ Pisalnik A. Kreml nie boi się tarczy antyrakietowej / A. Pisalnik // Rzeczpospolita. – 2007. – 2 lutego. – S. 7.

⁸⁰ Zawadzki M. Moskwa z Pekinem przeciw tarczy antyrakietowej NATO / M. Zawadzki // Gazeta Wyborcza. – 2011. – 16 czerwca. – S. 10.

⁸¹ Zawadzki M. Więcej myślicieli NATO w Polsce / M. Zawadzki // Gazeta Wyborcza. – 2014. – 18 kwietnia. – S. 14.

⁸² Kuźniar R. Sikorski nie zgadza się sam ze sobą / R. Kuźniar // Gazeta Wyborcza. – 2014. – 9 lipca. – S. 8.

⁸³ Polska polityka zagraniczna: kontynuacja czy zerwanie? Dyskusja z udziałem polityków, ekspertów, dziennikarzy. - Warszawa: Fundacja S. Batorego, 2004. - S. 24.

Oksana Nashchochyn

Poland in Europe: US “Trojan horse” or “Achilles’ heel” of France?

Poland - a country in Central and Eastern Europe, which after the events of 1989, tried to play an active role in European politics, ie back “Very important was the question of choice geopolitical priorities and allies in the 80 - 90-ies. Opportunities and state interests influenced her choice of roles that Poland played in international politics.

Very important was the question of security that can be obtained through membership in the North Atlantic Alliance. That is why the foreign policy of the country dominated by pro-American course. This is clearly evident from the involvement of Poland in the military, peacekeeping operations of the United States - the main NATO power.

A support new strategies presented to the Summit and participation in peacekeeping operations of NATO, Warsaw received its official “capital of trust” in the North Atlantic Alliance and the White House. Presidents of Po-

land in official speeches emphasized that their country will develop relations with America regardless of NATO membership. The reform, the study of foreign policy of Poland is very important. Valuable for research will study the "roles" that the country has elected politics. "Role" - a card, which is made up of the interests and capabilities of the state, and depends on the choice of ally. The focus of Polish politicians was only the European chessboard. In a formal engagement Warsaw influenced by internal and external factors, and the need for security was stronger European integration intentions. Some progress in Polish-American relations led to a gradual cooling in the Polish-French.

Strategic goals Poland reached in 1999, when it became the 19-th member of the North Atlantic Alliance, which meant part in spreading American-style democracy in the world, such as Afghanistan and Iraq. Financial and political support for Washington's political elite led Poland to play the role of "loyal ally", which caused sharp criticism in France and Germany. Since joining NATO, Poland in France was seen as pro-American "new Europe".

In order to fulfill its important interests, the government has adopted a policy bandwagoning, which meant to stronger orders. It should be noted that such a strategy has complicated the opportunity to "play as a team" of the European Union

The feature of the foreign policy of the country is the fact that economic, cultural interests require its orientation towards Europe, and to maintain security of the State requires asymmetric alliance with a stronger ally - of America. Hence stemmed tensions with France, where the latter tried to recover its "lost greatness" through the development of a strong Europe. France also tried to develop European defense capabilities in the bosom of the North Atlantic Alliance by strengthening the significance of the Western European Union. Official Paris had produced clear strategy towards Poland in Central and Eastern Europe. Here for France only equal partner was and remains the Russian Federation, prompting Poland elites turn their attention toward the Atlantic. France, in view of their potential, develop relations with Poland, based on the specific tactical reasons and its European integration plans.

Keywords: NATO, «Trojan horse», political strategy bandwagoning, missile defense system.

РЕФЕРАТИ

УДК 323.1(498)(=161.2)«1918/1941»(049.32)

ББК 63.3(4РУМ9=Укр)61

Ігор Піддубний

«Hrenciuc Daniel. Provocările vecinătății: Ucrainenii Bucovineni în Regatul României Mari (1918-1940). Contribuții» («Гренчук Даниель. Виклики сусідства: Буковинські українці в королівстві Великої Румунії (1918-1940). Внески»)

(Закінчення. Початок див. у попередньому випуску)

Матеріал глави XVII «Дипломатичні відносини України та королівства Великої Румунії у міжвоєнний період (1919-1939)» можна назвати таким, що доповнює попередню главу. Щоправда, автор розпочинає главу з питання встановлення дипломатичних відносин УНР з Румунією і посилається одразу на місію К.Мацієвича. Хоча цей український дипломат дійсно тривалий час з 1919 по 1923 р. представляв в Румунії інтереси УНР він не був першим, кого український уряд відряджав до Румунії. Проте не всі дипломатичні місії змогли знайти спільну мову з румунським урядом. Для прикладу варто привести місію Г.Гасенка, який намагався захищати населення Хотинського повіту, що спричинило відповідне ставлення до нього з боку румунського уряду і зробило неможливим встановлення відносин між двома країнами. Також в цій главі знайшло місце коротке відображення створення та функціонування УНР і ЗУНР. Хоча, даючи такий огляд автор робить деякі помилки, встановлюючи час появи УСРР на 13 березня 1918 р., тоді як це було здійснено 25 грудня 1917 р. Також

© Піддубний І., 2015

Піддубний Ігор Андрійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

відображено в загальному і події радянсько-польської війни, завершення якої у 1920 р. автор співвідносить із заснуванням УСРР, як складової СРСР (автор не зауважив, що СРСР був створений лише 30 грудня 1922 р., тоді як у 1920 р. уряд УСРР підписав союзний договір з урядом РСФРР). Зауваження слід зробити автору і стосовно нот травня 1919 р. Автор згадує про ноту спільну урядів радянського та українського від 1 травня 1919 р., хоча насправді це була нота Радянської Росії та Радянської України. Те ж стосується і ноти уряду УСРР від 2 травня 1919 р., оскільки позиція автора виглядає таким чином, нібито уряд УНР вступив в союз з Радянською Росією. Не оминув увагою Д.Гренчук і питань переговорів радянського російського уряду з румунським. Автор вказує на факт перебування на території Румунії у міжвоєнний період колишніх діячів української місії, але забуває про те, що шеф місії К.Мацієвич виїхав з Румунії до Чехо-Словацької Республіки, тоді як С.Дельвіг та Д.Майер-Михальський залишилися в країні. Останній навіть брав участь у діяльності парламенту від імені українців Румунії. Приводить автор приклади поступок уряду Румунії в плані прийняття на власній території політичних емігрантів з України, військовослужбовців інтернованих підрозділів, зокрема підрозділу Г.Порохівського. Проте варто відзначити, що саме першою половиною 20-х років ХХ ст. і обмежуються українсько-румунські відносини. В подальшому ці відносини будувалися через Наркомат закордонних справ СРСР. Хоча у березні 1939 р. Румунія прихистила та надала допомогу частині втікачів з Закарпаття, які перейшли в Румунію, рятуючись від переслідувань угорців. Та все ж розділ завершується докором на адресу сучасної України. Автор, зокрема, пише, що «румуні та українці зазнали багато від дій Радянського Союзу, але у сучасності, більш менш парадоксально, українська держава з успіхом користується територією отриманою внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа». Та тут, на жаль, Д.Гренчук робить помилку, адже територія сучасної України сформувалася остаточно не внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа, а повоєнних договорів, зокрема Паризького мирного договору 1947 р.

Главу XVIII **«Приєднання Буковини до королівства Румунії: етноконфесійні реалії та центральноєвропейська ментальність»** Д.Гренчук розпочинає з констатації факту, що «об'єднання Буковини з Румунським королівством матеріалізувало ідеал для буковинського румунства в його сукупності». Власне важливою подією для зміни ситуації в Європі під час війни автор вважає вступ у неї США, а проголошення «14 пунктів» В.Вільсона засобом, що змінив європейську стратегію щодо Австро-Угорської монархії. В плані приєднання Буковини до Румунії автором відзначено відсутність тих радикальних настроїв, які були притаманні лідерам у Трансільванії і події розвивалися від бачення спершу створення автономної держави під скіпетром Габсбургів до пізнішого об'єднання з Румунією. Щоправда, Д.Гренчук звертає увагу на багатоваріантність у вирішенні майбутнього Буковини та зауважує наявність конфлікту між І.Ністором і його групою «гласистів» (від газети «Glasul Bucovinei») та прихильниками Я.Флондора. Об'єднання Буковини з Румунією трактується як «національна революція». Це здійснилося на тлі того, що на час її втілення румуни виступали на Буковині меншістю проти сукупності мешканців інших національностей, а у місті це було домінування німців, євреїв, поляків, тоді як у складі королівської Румунії число румунів на Буковині зросло до 58,6%. Стосовно настроїв населення краю автор звертає увагу на цитату з роботи проф. Ш.Пурічі, в якій відзначено ставлення єврейства Буковини до можливих проблем з громадянством в Румунії та заходи Я.Флондора в плані забезпечення охорони прав не-румунів. Власне це і породило конфлікт між двома політичними лідерами. Щоправда, своєрідний конфлікт виник на підставі відчутної різниці між буковинцями та «регатниками» у плані дій на політичній арені та у повсякденному житті. Загалом це була слабка спроба зберегти широку автономію для Буковини у складі Румунії, проти чого, зокрема, і виступав І.Ністор. Проблеми виникли навіть тоді, коли намагалися запровадити в дію закон про громади, яким фінансове питання в громадах передавалося з рук їх голів до перцепторів. Загалом, автор зазначає, що «інтеграція Буковини в королівство Румунію представляє один з найбільших викликів (провокацій? – І.П.), які поставили перед складним випробуванням, одразу ж після Великого Об'єднання, вміння румунських правителів».

Проте в цілому світ Буковини змінювався: православна церква стала церквою державною, а іногородців перетворювали у румунських громадян, що робило відповідним їх ставлення до румунської адміністрації. Та при цьому помітну роль відіграв І.Ністор, яким був прихильником централізації влади, що намагалися здійснювати урядовці від Націонал-ліберальної партії, адже саме вони намагалися прискорити процес інтеграції Буковини в склад Румунії, реалізуючи при цьому програму швидкої румунізації Буковини. Фактично з 1919 р. всі звернення до офіційної влади мали робитися виключно румунською мовою. Це, зокрема, створило проблеми не лише для значної частини населення, але й для службовців – не-румунів. Відповідною була і реакція представників національних меншин, яка відображалася також і в пресі німецькій та єврейській німецькомовній. Заходи румунської влади в реалізації власної постанови полягали в організації літніх курсів румунської мови, що проводилися в Кимпулунзі Молдовському, Кимполунзі Мусчел, Яссах, Бухаресті, Брашові, Дева, Бирладі. Справедливим є зауваження автора, що багатьох вчителів – не-румунів відправляли до шкіл на території Старого королівства чи на півдні Буковини. Заходи українців у плані збереження власної культури вбачалися нічим іншим як загрозою навіть на майбутнє. Підсумовуючи дану главу автор робить висновки, що конфлікт між Я.Флондором та І.Ністором мали причиною різні погляди на способи інтегрування Буковини до складу Великої Румунії і в цьому конфлікті І.Ністор по суті виграв за допомогою уряду, що почасти було здійснено ним в якості глави Демократичної партії об'єднання, яка ним була включена до складу Націонал-ліберальної партії. Останнє перетворило І.Ністора на главу організації НЛП повіту Радівці та відомого політика міжвоєнного періоду.

Небагато слів відвів автор проблемі чисельності українського населення на Буковині у главі XIX **«Буковинські українці: статистика та демографія»**. Стосовно зміни в чисельності українців на Буковині міжвоєнного періоду автор пише, що її причиною була еміграція з Буковини до Канади та США, хоча емігрували також і до країн Південної Америки. Крім того, гуцулів у цей період записували окремою рубрикою. Д.Гренчук подає різні цифри, які фігурували в ряді випадків стосовно

чисельності українського населення Буковини. разом з цим автор проводить порівняння між переписами 1910 та 1930 рр. вказуючи при цьому, що число осіб, що розмовляли румунською мовою зросло у цей проміжок часу з 34,4 до 41,1%, тоді як число тих, що вживали українську в якості розмовної впало на 5,9%. Відповідно відбувалося зменшення числа українців та зростання чисельності румунів. У відповідності до даних перепису приведено також дані по чисельності українського населення на Буковині за повітами та волостями. Різниця у даних переписів автором пояснюється різницею у критеріях переписів 1910 та 1930 рр., а також еміграцією українців (слід відзначити, що від'їзд румунів з Буковини також мав місце у цей період) та політикою румунської адміністрації. Однак автор не вказав на підготовку до перепису, спроби його проведення, форми в яких проводився перепис та реакцію на нього українського населення. Зокрема, доцільно тут було б показати всі події пов'язані з переписом населення на Буковині у 1927 р., адже ряд публікацій у газетах та виступів українських депутатів і сенаторів з приводу форм проведення та зловживань влади тоді мали місце, але на цей факт автор чомусь не побажав звернути уваги.

Серед проблем Старого королівства та і Буковини для селянського населення важливою була проблема земельної власності (*«Глава XX. Аграрна реформа на Буковині»*). Як відомо перед I Світовою війною в самій Румунії піднімалося питання про проведення аграрної реформи, але до нього повернулися лише після війни, коли стало можливим задіяти в рамках аграрної реформи і земельні фонди нових, приєднаних, провінцій, що розширювало можливості державних чиновників в плані реалізації програми реформи. Тут автор зауважує стосовно репарацій по збиткам часів війни, які відшкодовувалися Австрією та виплат здійснених урядом Румунії. Звертає автор увагу і на те, що Я.Флондор, як представник уряду на місці намагався захистити інтереси селян. Пояснити чому це робилося автор намагається на основі тієї довідки про землекористування, яку він подає в тексті, описуючи період з кінця XVIII ст. та приводячи ряд таблиць, що розкривають стан землеволодіння, форми зайнятості в сільському господарстві, т.п.

Власне автор роботи проводить лінію між Я.Флондором та І.Ністором і в питанні аграрної реформи. Зокрема, згадано про прийняті Румунською національною радою у 1919 р. «Загальні принципи (для проведення) аграрної реформи», які базувалися на положеннях про аграрну реформу з акту об'єднання. Власне аграрна реформа для Буковини була необхідною, адже на Буковині у 1919 р. мали місце, в тому числі на півдні, аграрні виступи, що відзначено автором. Д.Гренчук пише про запрошення надсилати представників до аграрних комісій політичним партіям та організаціям національних меншин від 2 лютого 1919 р., зроблене Я.Флондором. Крім того, з посиланням на Ш.Пурічі, описано проект складу Комісії з аграрної реформи для Буковини, який планував Я.Флондор. У його проекті поруч з 18 членами від Румунської національної ради відводилося місце 12 членам Української національної ради, 4 – від Німецької національної ради та 2 – від Польської національної ради (згідно декларації квітня 1919 р.). Власне конфлікт між Я.Флондором та І.Ністором подається причиною відмови від даного проекту та прийняття в дію Декрету-закону від 6 вересня 1919 р., за яким, зокрема, власники землі, що до 1 серпня 1914 р. не перебували на Буковині чи не були румунськими громадянами втрачали земельні володіння. Охарактеризовано автором також основні положення закону про аграрну реформу для Буковини. Автором роботи приведено слова Ш.Пурічі стосовно перепису 1919 р., якими проф. Пурічі пояснює, що збільшення числа румунів на Буковині пояснюється також і метою отримання землі, адже перепис проводився напередодні аграрної реформи. На основі закону від 1921 р. на Буковині зберігалися земельні володіння розміром 250 га. Автором відзначено, що при цьому в північно-західній частині краю на користь українців експропрійовувалося 32 674 га, що було менше, ніж для румунів – 40 329 га. Власне результати аграрної реформи викликали незадоволення саме в українській частині, тим більше, що серед тих, хто отримав землю були 28 887 румунів та 17 331 українець. Ця кількість осіб отримали землю: румуни 39 594 га та українці – 14 841 га. Власне серед тих румунів, хто отримував землю були й вихідці з півдня Буковини, і вихідці з Регату, адже уряд через проведення аграрної реформи на Буковині мав намір провести колонізацію, і, як наслідок

її, здійснити ре-романізацію провінції. Тут автор справедливо згадує про Товариство мазилі та резешів Буковини та роздачу землі у селах Вашківського, Вижницького, Кіцманського, Сторожинецького повітів. В плані здійснення колонізації приводиться приклад з селянами с.Арборе (пов. Гура Гумора) у жовтні 1924 р., брак землі у яких вони самі намагалися компенсувати за рахунок вилучених земель в с. Топорівці із заснуванням села, яке підпорядкували примарії комуни Бояни. Списком також згадано ряд інших колоній, створених у 20-х роках минулого століття, про які читач може дізнатися з роботи Ковалчука Д. «Опришани, село на перехресті історії». Автор визнає, що з часом румунські колонії були українізовані. Власне далі Д.Гренчук визнає, що проведення аграрної реформи викликало невдоволення в середовищі українців, що передає словами В.Дутчака, де зокрема, йшла мова про те, що фактично аграрна реформа була пов'язана зі спробою визнання українців на Буковині українізованими румунами. З фрагменту статті з газети «Cuvântul Țărănimii» також помітно мету аграрної реформи на Буковині, та загалом і в інших провінціях королівства – збільшення у прикордонних районах чисельності румунського населення. Приведено також фрагмент інтерпеляції сенатора А.Лукашевича, де робився наголос на несправедливому розподілі землі для українців у порівнянні з румунами. Згадано також про критичні заяви щодо колонізації території між Прутом і Дністром з боку соціал-демократа Г.Грігоровіча та цереніста К.Кракалії. Власне автором зазначено, що аграрна реформа в якості засобу румунізації Буковини лише викликала невдоволення серед населення. Для правлячих кіл реформа виступала засобом зміцнення румунського елементу. «Коректне і відповідне застосування (аграрної реформи) в дусі буковинських реальностей представляло з себе екстремальний демарш труднощів і делікатності в контексті суспільства, різного в етнічному та конфесійному відношенні».

Фактичним продовженням проблеми піднятої в розглянутій главі є наступна глава XXI **«Інтеграція проти румунізації»**. Потребу в такій главі автор пояснює тим, що процес інтеграції є комплексним і відображає процес взаємовідносин «меншість-більшість» та був важливим для зростлого територіального румунського королівства.

Також відзначено автором, що процес румунізації, який називали також «культурним наступом» часто перекручують, применшується чи ігнорується рядом авторів. Автор зазначає, що процес румунізації мав місце в галузі освіти, культури, духовності, адмініструванні, політичних застосувань в галузі охорони та гарантування прав національних меншин. Вірним можна вважати напрямок думок автора стосовно певної схожості процесів, що мали місце в Польщі, Угорщині, Чехо-Словаччині, Югославії, Болгарії. Для Буковини проблеми в руслі піднятого у главі питання відносять до лютого-березня 1919 р., коли до Я.Флондора звернулися селяни з Радівців з проханням призначити префекта-румуну та призначення до адміністрації лише службовців-румунів, заборонивши діяльність в органах юстиції вихідців з Галичини. Для межиріччя Прута та Дністра румунська адміністрація вибирали тих службовців, які на її думку не викликали б довіри населення. При цьому ряд громад з не-румунським населенням намагалися висловити свою вірність королю Фердинанду I

В цьому відношенні вірним слід вважати зауваження Д.Гренчука стосовно намагання Націонал-ліберальної партії реалізувати на Буковині задум створення однорідного національного середовища та централізувати владу. Цей процес супроводжувався призначенням на всі посади, включно з посадою нотаря представників однієї партії. Автором зазначено, що фактично від 1920 р. в Румунії префекти мали виключну владу. Власне взята з французької моделі система адміністративного управління стала причиною політичної боротьби двох основних повоєнних партій Націонал-ліберальної та Цереністської (з 1926 р. Націонал-цереністської) партії. Остання зокрема вимагала децентралізації в системі адміністративного управління країною. Проте саме запроваджена лібералами система вела до швидкої уніфікації країни. Також свою роль зіграло те, що від 1926 р. (Д.Гренчук вважає, що з 1918 р.) стало можливим для політичної партії, що здобувала 40% голосів на виборах до парламенту формувати в ньому більшість та користуватися всією повнотою влади в країні. Своя роль

відводилася в країні королю, який був наділений обмеженими конституцією повноваженнями. Практично управляв країною уряд і при цьому варто відзначити, що правління націонал-цереністів принесло їм лише падіння популярності, адже припало на період світової економічної кризи, яка для громадян Румунії позначилася значним падінням рівня життя, скороченням зарплат.

Та все ж ближчим до теми глави є зауваження автора стосовно адміністративної реформи 1929 р. На жаль про попередню реформу (1924 р.) автор нічого не згадує, а вона все ж була першим кроком до уніфікації Румунії в кордонах 1918-1940 рр. Власне реформа 1929 р. була спробою ліквідувати згадки про ті області, які увійшли до складу країни у 1918 р. Та самому автору необхідно було також вказати на умови її застосування та скасування, адже запропонований поділ лише вдосконалював систему адміністративного поділу і не прижився в країні.

Також характерною рисою Націонал-цереністської партії є наявність серед її членів представників національних меншин та все ж на цьому автор фактично зупиняється. А тут до речі вказати, що на Буковині українці були пов'язані також членством у Націонал-ліберальній партії, в цьому відношенні доцільно згадати хоча б українця Л.Івасюка, який був членом НЛП. З іншого боку автору доцільно вказати на факт, що К.Кракалія, який вважався членом Націонал-цереністської партії на Буковині діяв як представник Хліборобської партії, натякаючи на окремішність її від НЦП. Крім того, серед числа союзників НЦП українці названі політичним угрупованням, хоча фактично союз на парламентських виборах 1928 р. був укладений з представником Української національної партії В.-С.Залозецьким. Доцільно було б тут привести й приклад співпраці представників Української народно-демократичної партії з Народною партією у 1926 р. Тобто співпраця українців з національними румунськими партіями мала місце, проте часто вона сприймалася самими українськими політиками як засіб здобуття прав для українців краю, іноді не дуже надійний. Дещо нижче Д.Гренчук зауважує, що українці мали цілий ряд застережень щодо дій румунської адміністрації. Загалом автор визнає, що «культурний наступ» на приєднаних територіях

нерідко викликав неспокій та недовіру у середовищі не-румунів та те, що українці та євреї не схвалили об'єднання Буковини з Румунією, сподіваючись на різку зміну ситуації. Зв'язки з галицькими українцями створювали для румунської адміністрації видимість загрози, яку очолювали греко-католицькі священники, інтелектуали та політики радикальних поглядів. Власне серед заходів влади були спроби провести ре-романізацію слов'янізованих мазилів, резешів та селян-румунів, що, за словами М.Грігоровіци «були ослов'янені масою галичан, що іммігрували на Буковину». Власне ця тенденція, що отримала назву «nativism» повторювала концепцію І.Ністора, що прагнув повернути все до часу початкового стану. У 1934 р. І.Ністор пропонував здійснити обмін українцями з румунами з Трансїстрії. Цю ідею повторили С.Мануїле та А.Голопенція, але її так і не втілили. Українців на Буковині влада поділила на «українізованих румунів» (тих, що належали до православних) та «чужинців» (греко-католиків). «В умовах політизації та ідеологізації ставлення до національних меншин, особливо до українців, євреїв та мадяр, румунська влада не змогла продемонструвати існування солідного розгляду, демократичного пробудження. Румунська адміністрація не розуміла – відбити ся – складності української проблеми у справжньому її вимірі: рішення вибрані для інтеграції цієї важливої етнічної громади не були відповідними, побудувавши – невільно – в рядах українців погляд на румунську адміністрацію мало зайнятою поважанням та дотриманням прав та їх інтересів ідентичності, культурних, духовних, освітніх. Вживані румунською владою заходи вписувалися виключно в рамки румунізації. Буковинські ж українці підтримували спілкування з українцями Галичини та отримували звідти різні видання. Свобода висловлення повноцінно використовувалася всіма національними меншинами Буковини. При цьому автором приводяться приклади цензурування промов відомих політиків та недопущення в країну цілого ряду видань. Мали місце також заборони українських видань, зокрема тих, що висловлювалися проти румунського уряду, незалежно від політичного їх спрямування. Згадано про виступ у 113 полку, який автор не вважає повстанням. Після цього автором згадано

про встановлення румунською владою «санітарного кордону», що діяв до 1928 р. на півночі Буковини, щоб усунути прояви більшовицьких провокацій, хоча насправді це були заходи проти українців. Відзначали це і тодішні українські політики, адже стан облоги не давав змоги відновити діяльність українських товариств, політичних, просвітницьких чи економічних, у селах з зони стану облоги. При цьому ж автор звинувачує радянську владу в Молдавській АСРР в українізації освіти. Автор, на нашу думку, все ж намагається виправдати політику румунської влади на приєднаних територіях, які були надзвичайно різними та критикує українців, які намагалися «чисто румунський край» передати у склад Великої України. Згадано і про націоналістичний рух, який автор вважає невід'ємним елементом політичного життя міжвоєнного періоду. (До речі в одній з приміток Д.Гренчук критикує українську дослідницю М.Мандрик за пошук схожих рис між українськими націоналістами та Легіонерським рухом).

Вказано і на факт перебування під наглядом поліції українських політичних лідерів, і на перебування та діяльність в Румунії емігрантів з України. Загалом дана глава є набором фактів, які, на нашу думку, мало відповідають бажаному тут змісту. Крім того, автор зазначив наприкінці глави, що саме Друга світова війна та втрата Румунією півночі Буковини, Бессарабії та повіту Герца «перемістили цілу зону в нещасливе сузір'я з наслідками, які тривають до тепер». Власне автор, не довівши, що відбувалося на Буковині румунізація чи процес інтеграції, ностальгує за втраченою Румунією «чисто румунською територією».

Чергова ХХІІ глава *«Дилеми ідентифікації: навчання рідною мовою»* відображає один з важливих аспектів у політичному, культурному та товариському житті українців Буковини в міжвоєнний період, адже саме в освіті стали особливо відчутними наслідки румунізації. Щоправда, автор виправдовує таку ситуацію діями урядів інших Східноєвропейських та Балканських держав, в яких мешкали представники національних меншин. В кожній з таких держав політика щодо національних меншин змінювалася і в дечому нагадувала політику на румунському просторі. Представники

національних меншин мали змогу подавати меморандуми з протестами проти порушення їхніх прав до ряду державних інстанцій, також до парламенту Румунії і Ліги націй. Автор ставить за мету проаналізувати в даній главі приватну та громадську освіту українською мовою. Власне одразу знаходимо твердження про те, що за ст.10 «Трактату про захист національних меншин» Румунія гарантувала румунським громадянам, іншої, ніж румуни національності, в місцях їхнього проживання отримувати освіту рідною мовою. Та все ж зміни в системі освіти на Буковині після 1918 р. проходили за сценарієм націонал-лібералів, щоправда з деякою перервою. Власне Буковина потрапила до складу Румунії з добре організованою системою початкової освіти. Однак відзначено автором і негаразди, що мали місце в ряді шкіл. Крім того, вже 1919 р. характеризується автором як час, коли почали з'являтися заяви від батьків про введення румунської мови, замість рутенської, як мови викладання. Поява таких заяв пояснюється бажанням батьків, щоб їхні діти вивчали державну мову. Проте слід бути свідомим також того, що подібні заяви могли бути отримані різними способами. До того ж сам автор пише, що наказом Крайової шкільної ради від 17 липня 1919 р. початкові школи з «рутенських» трансформувалися в «румунські». Вірним є зауваження того, що вчителі-українці, які не здатні були викладати румунською мовою у вже румунізованих школах змінювали місце роботи, відвідували спеціальні курси. До цього слід додати, що ряд вчителів відсилали до чисто румунських громад, як на півдні Буковини, так і в Регат з метою змусити їх вивчити румунську мову. Відзначено як невдалу спробу Вашківської філії товариства «Українська школа» відновити приватну гімназію в Вашківцях з викладанням української та румунської мови. Д.Гренчук описує процес перетворень в галузі освіти, вказуючи на зменшення числа шкіл та реформування освітніх закладів з прилаштуванням їх до румунської системи освіти. Загалом, це підтверджується документами і мусимо додати, що в 20-х роках ХХ ст. на Буковині не завжди диплом про отриману в австрійський період освіту давав роботу в системі освіти.

Мусимо зауважити, що процес румунізації початкової освіти на Буковині загалом був відносно тривалим, але здійснений був за схемою міністра освіти К.Анджелеску. Для національних меншин в Румунії поява закону про державні початкові школи (1924) стала підставою, на основі якої з'являлися меморандуми з проханнями відновити викладання рідною мовою. Крім того, неодноразово в парламенті піднімалося питання про викладання рідною мовою для представників національних меншин. Щоправда, автор згадує про виступ в Сенаті Г.Грігоровіча (1920), хоча мали місце й інші виступи, дещо пізніше. Крім того, кінець 1928 – початок 1929 р. став дійсно часом, коли мешканці українських громад Буковини організовано подавали прохання про відкриття українських шкіл. Та все ж для українців залишалися виключно вакаційні курси рідної мови. Єдиний випадок, коли уряд погоджувався на введення української мови в школі це 1939 р., хоча реалізацію такого рішення переносили на більш пізній час та й вона втратила свою актуальність у зв'язку з включенням Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР. До цього слід додати, що вчителі –українці в школах на півночі Буковини часто виконували роль пропагандистів України, навчаючи дітей тому, що вони українці. Однак такі дії підпадали під відповідні заходи з боку органів охорони правопорядку. Загалом слід відзначити, що проблема отримання освіти була однією з суперечливих. З одного боку отримання освіти державною мовою готувало повноцінного румунського громадянина, який за певних обставин здобував всі рівні освіти, з іншого боку в існуючій системі освіти не було місця для мов національних меншин. Щоправда, представники німецької громади виходили з такої ситуації, отримуючи початкову освіту часом в приватних церковних школах, доповнюючи її середньою освітою в німецькій гімназії Чернівців (на доказ Вернон Кресс «Моя первая жизнь»). Однак вищу освіту бажаючи досить часто здобували за межами краю і країни. До речі варто вказати, що даний розділ ілюстрований фотокопіями ряду документів та таблицями, що пояснюють склад учнів ряду навчальних закладів, як і їх викладачів. В одній з таблиць викладено також статистику студентів Чернівецького університету за національною ознакою у 1934-1935 н.р., однак вона пояснює небагато, оскільки є статистикою одного року. Остання ж змінювалася до кінця 30-х років ніяк не на користь українців.

Продовжує розповідь про проблеми культурного життя українців коротка глава XXIII **«Преса рідною мовою та культурні організації»**. Автором на початку глави відзначено вихід у міжвоєнний період 11 газет та 2 журналів, зазначено складнощі дій української преси у цей період. Згадано про існування у 1934 р. двох українських театрів та про ряд українських товариств. На жаль в цілому ця глава не розкриває повністю всі особливості діяльності української преси на Буковині (при цьому автор міг скористатися роботами українського дослідника М.Романюка) та не дозволяє створити цілісну уяву про склад та форми діяльності просвітницьких та культурних товариств українців (автору мінімально допомогли б роботи К.Демочка, не говорячи вже про пізніші публікації). Висновок, який можна зробити по цьому розділу – автору не відомі подробиці товариського життя та діяльності української преси Буковини в міжвоєнний період або ж він не бажає на них робити наголос. Даний розділ ілюстрований фотографіями газет «Боротьба» та «Час», хоча автору можна було порадити подати ілюстрації тих сторінок газет, в яких були вилучені тексти статей.

Наступна глава XXIV **«Українська греко-католицька церква у міжвоєнний період»** також є надзвичайно короткою. Хоча глава присвячена діяльності греко-католицької церкви, вона більше розкриває умови, в яких їй довелося існувати та діяти. Згадано про створення українського греко-католицького вікаріату для Марамуреша та Буковини та його першого главу К.Злепка (у Д.Гренчука – К.Зепко). Багато уваги приділено автором питанню підписання у 1927 р. конкордату з Ватиканом та його наслідків. Згадано окремі випадки пов'язані з діяльністю греко-католицької церкви на Буковині. Проте і в цій главі, на нашу думку, недостатньо розкрито діяльність самої церкви та її священників з українською громадою, адже проведення Служби Божої українською мовою мало значення для українців, як і настанови з боку священників, а вони часто були спрямовані на виховання свідомих українців, що відзначалося в донесеннях з жандармських постів.

Важливою є присутність в книзі глави XXV «**Буковинські українці: етнічна ідентифікація та політична діяльність**», хоча зважаючи на її зміст вона могла б бути дещо ширшою. Власне Д.Гренчук відзначає згуртованість українців у відстоюванні власних інтересів (проте тогочасна преса на відміну від автора книги постійно наголошувала на роз'єднаності українців та ставила їм за приклад представників німецької та єврейської національності. В цьому відношенні на початку розділу відзначено також ігнорування українцями румунської влади і відмова від участі у діяльності парламенту. Проте тут дійсно у 1919 р. парламентські вибори пройшли під знаком відмови українців, і не тільки їх, від даних виборів. Доцільною є згадка про існування української секції Інтернаціональної соціал-демократичної партії Буковини і про К.Кракалію та І.Гишку, що відзначилися у 1920 р. та були представниками ІСДПБ в парламенті. Проте тут автор припускається помилки, якої міг уникнути, якби докладніше розібрався з існуючими соціал-демократичними українськими газетами. Власне для 1919-1920 рр. це газета «Воля народа», а не «Боротьба» як стверджує автор. В наступні ж роки були «Громада» та «Робітник» і лише потім була «Боротьба». Досить вірно вибрано і документ, що підтверджує настрої українців Вишніцького повіту на початку 20-х років, а саме бажання об'єднатися з Україною, навіть радянською. Прояви українського шовінізму автор демонструє за матеріалами Державного архіву Чернівецької області, але вони є незначними, оскільки це були звичайні протести чи культурна пропаганда серед молоді. Автор констатує, що політика урядів Великої Румунії стосовно такої ситуації довела, що була нестійкою та недієвою на відміну від офіційних виступів та обіцянок. Зокрема, в умовах правління націонал-лібералів тиск на К.Кракалію та Г.Андріящука привів останніх у Цереністську партію в 1923 р. Згадано автором також про ситуацію з академічним товариством «Союз» та їх заборону у зв'язку з відмовою від участі у святкуванні коронації королівської пари у Алба Юлії. У зв'язку з цим товариством автор згадує про діяльність газети «Громада» та

зв'язки частини соціал-демократів з представниками товаристства. Щоправда, дана газета редагувалася С.Канюком, який відомий своїми лівими поглядами, більш радикальними, ніж у соціал-демократів. Відзначено також, що частина лідерів українців, що відзначалися лівими радикальними поглядами залишили Буковину.

Доцільною є згадка про створення Української народної партії (1921), хоча і не пояснено причини її короткотермінового існування. Згадано і про Українську народно-демократичну партію, хоча автор приписує не їй, а Українській національній організації (1922 р.) газету «Рідний Край». Власне слід зазначити, що сама газета «Рідний Край» дійсно була близькою до УНДП, вважаючись при цьому незалежною газетою. Заснована ж вона була 1926 р. як двотижневик, а далі, до 1930 р., видавалася в якості щотижневої газети. Досить вірною є оцінка діяльності адвоката В.Дутчака в плані захисту прав українців. Навіть згадано, що адвокатська контора В.Дутчака на вул. королеви Марії (частина суч. Головної від ратуші до роздоріжжя суч. Головної та Червоноармійської) перетворилася на центр української політики, що до деякої міри було справедливим. Та й самому В.Дутчаку довелося діяти згідно законів, як і ряду інших лідерів буковинських українців. В описі дій В.Дутчака автор приділив певну увагу також питанню участі закордонних, стосовно Румунії, організацій українців у справі захисту прав українців Буковини. На жаль помилковим тут є твердження автора про те, що 1926 р. мало місце об'єднання УСДПБ з Народною партією (А.Авереску) у справі захисту національних прав. Насправді згадані в тексті А.Лукашевич та Ю. Лисан пройшли до сенату та палати депутатів, відповідно, на списку Народної партії, але від Української народно-демократичної партії. Прихід А.Лукашевича у Сенат ознаменувався його виступами на захист прав українців в галузі освіти, права на національність. Дискусія А.Лукашевича з І.Ністором продемонструвала певні складнощі у вживанні останнім щодо українців Буковини поняття «українізованих румунів», не приймалося також і твердження І.Ністора про українців як про більшовиків. Останнє заперечує і Д.Гренчук, вказуючи, що серед членів Комуністичної партії Румунії українці склали лише 15%.

Вказано автором і на спробу священника з Банату І.Дейкояну під час дебатів у парламенті адаптувати заходи, які б були по інтересах національних меншин. В цьому відношенні була заборона вживати назву «українці» з аргументацією, що жодна з етнічних громад не носить назву «югослов'яни».

Ще одну помилку автор книги робить, посилаючись на роботу Р.Вагнера, датуючи створення Української національної партії 1926 р. Також не можна називати газету «Час» органом цієї партії. Сторінки останньої, як і сторінки газети «Рідний край» використовувалися для ознайомлення буковинців з процесом творення цієї партійної організації. Однак ніколи ні газета «Час», ні «Рідний край» не виступали офіційними друкованими органами партії. Безумовно ними користувалися, тим більше, що в певні періоди для «Час»-у писав Ю.Сербенюк. Загалом вірно вказано на завдання УНП, яке в сумі можна назвати піднесенням економічного та культурного становища українців Румунії. На жаль лише у загальних рисах Д.Гренчук згадує про події 1928 р., коли Націонал-ліберальна партія стала втрачати владу у країні. Набагато інформативніше про це повідомляла українська преса, посилення на яку тут було б дочерним, поруч з використаними архівними матеріалами. Щоправда, власне прихід до влади уряду націонал-цереністів в результаті діяльності створив умови для повернення престолу Каролю II та усунення ситуації, яку іменували «династійною кризою». Підсумовуючи період 1918-1928 рр. автор роботи пише про те, що по відношенню до українців Буковини цей часовий інтервал був періодом глибоких змін в політичному, соціальному, освітньому, духовному та ментальному у відношенні проти ситуації, що існувала в австро-угорській імперії. Процес інтеграції виявився комплексним і демонстрував відсутність моментів напруги чи непорозуміння, ще у спосіб поступовий. Включилися до цього часу і період, коли демократично обиралися представники до парламенту. До речі не зовсім зрозумілою є вставка автора стосовно того, що 1928 р. на одному з протестних зібрань буковинських соціал-демократів обиралися делегати на соціал-демократичний конгрес у Брюсселі. Та обрані депутати, Я.Пістінер, Т.Розновану, Р.Дан, аж ніяк не належали до українців.

Автор вважає, що прихід до влади націонал-цереістів асоціювався з покращенням становища українців Буковини. Нами також простежувалася така ситуація, що відображалася на сторінках невикористаної автором української буковинської преси. Загалом впродовж листопада 1928 – березня 1929 р. можна відзначати дійсно сподівання на покращення становища українців в галузі освіти та культури, сподівання на пом'якшення режиму. Преса передає ці настрої, пов'язуючи їх з програмою націонал-цереістів. Та на жаль автор цього не використав, оскільки сплеск меморандумів із зверненнями про відновлення викладання українською мовою у школах не зовсім, мабуть, вписується до поняття «інтеграції українців у державу».

Вказує Д.Гренчук і на факт, що українські політичні партії мали змогу висувати та пропонувати політичні та виборчі програми. При цьому автор переконаний, що до 1928 р. румунський електорат голосував за Демократичну партію об'єднання, а після 1928 р. це голосування було несистемним. В даному випадку автор не зовсім правий. Так, у 1919 р. на Буковині дана партія здобула 78,96 % голосів і 20 депутатських місць. Наступного 1920 р. це вже було 3,32% і 1 місце, тоді як 1922 р. – 83,67% і 16 депутатських місць. Після цих виборів ДПО перестала існувати як партія, оскільки об'єдналася завдяки діям І.Ністора з Націонал-ліберальною партією. Тобто в будь-якому випадку не всі голоси віддавалися за провладну партію, але певна тенденція голосувати за партію, що знаходиться при владі була характерною не лише для Буковини, але й для Румунії загалом, адже вибори контролювалися в першу чергу представниками тієї партії, що мала владу і більші шанси отримати перевагу на виборах. Проте мали місце і інші приклади, як на Буковині в парламентських виборах 1919 р. 21,04% виборців віддали голоси за незалежних кандидатів, у 1920 р. – 15,77% - за демократичну партію, 39,31 % - за Народну партію, 16,10% - за соціал-демократів, 7,5 % - за Консервативно-прогресистську партію.

Згадано автором про меморандуми протесту, що їх представники української політичної верхівки (В.Дутчак, Л.Когут, Р.Ясеницький, В.Залозецький) направляли до Ліги націй стосовно становища українців на Буковині. Од-

нак реального результату ці меморандуми не мали, будучи проханнями, зверненнями до міжнародної організації, вони не служили покращенню ситуації в справі освіти чи громадсько-культурного життя.

Доречною є згадка про участь буковинців у Конгресах національних меншин В.Залозецького, Л.Когути, К.Кракалії. Триумфом цієї участі названо обрання В.Залозецького головою Конгресу національних меншин, що проходив у Лондоні 1937 р. Проаналізовано автором також публікації, що стосуються розкриття ролі представників світової громадськості в плані захисту українців, як національної меншини. Тай власне український ревізіоністський рух автор називає сильним у Чернівецькому та Сторожинецькому повітах, тоді як слабшим він був у повітах Редець та Сучава. При цьому відзначалася участь українців у виборах на списках різних політичних партій. Також зменшення шкіл з викладанням українською мовою ставало предметом запитів депутатів та senatorів, в тому числі Г.Григоровича, А.Лукашевича, В.Дутчака, В.Залозецького. Вхідження ж представників національних меншин до складу парламенту дозволяло їм критикувати дії уряду, на більше не можна було розраховувати. Сам автор визнає, що румунська демократія міжвоєнного періоду не була ідеальною і залежала від сили політичного режиму, рівня громадянської самосвідомості, ті інших елементів політичного процесу. Втім автор визнає період 1918-1928 рр. часом наповненим заходами з повної інтеграції Буковини у Румунію. Активізацію дій представників національних меншин Д.Гренчук відносить до 1923 р., ув'язуючи їх з виходом нової конституції, яку він оцінює як матеріалізацію намірів націонал-лібералів в плані прав національних меншин.

Зі змінами на політичній арені автор співвідносить також появу Української національної партії. В цьому місці він називає УНП партією В.Залозецького та А.Лукашевича і відносить її створення до 1928 р., що не відповідає дійсності. Реальнішими виглядають завдання цієї партії, подані за публікацією А.Спину, хоча у фондах Державного архіву Чернівецької області є і програма УНП. В зв'язку з УНП згадано про заснування УВО, вимоги відкриття українських шкіл та виступ мешканців Сто-

рожинецького повіту проти святкування Великодня за новим стилем у 1929 р. Також згадано про розповсюдження брошур, присвячених ідеї створення Великої України, до складу якої мали увійти Галичина та частина Буковини.

Звертає автор увагу і на появу на Буковині організацій націоналістичного спрямування, зокрема Легіону українських революціонерів та підтримання на місцевих виборах 1931 р. Єврейською національною партією українського кандидата на списку Блоку національних меншин. При цьому газету «Час» автор звинувачує у проведенні антисемітської пропаганди. Тісним було співробітництво К.Кракалії з Націонал-цереністською партією. До співпраці з цереністами звернувся і В.Залозецький, але це вже була співпраця на парламентських виборах. Д.Гренчук звертає увагу читача і на прояви діяльності УНП та В.Залозецького й інших представників українського національного руху. Зокрема, відзначено заходи з надання допомоги українцям в СРСР у 1932 р., протести проти влаштування голоду в СРСР.

Продовжуючи тему діяльності українських політичних сил на Буковині, Д.Гренчук вказує, що українські ревізіоністська течія мала два періоди розвитку: 1916-1921 рр. та 30-і роки, коли особливого розвитку набув екстремістський рух. Виділено автором певні моменти в діяльності українських праворадикальних організацій на території Польщі, наголошуючи на факті фінансування Є.Коновальця через райхсвер. Названо також умови розвитку діяльності ОУН в цілому та на Буковині зокрема. Вказано на фінансування діяльності націоналістичної організації через «Північний Банк» та «Кредитний банк». Згадано і про товариство «СУСОР» (в автора Susov), «Пласт», «Залізник».

Поруч з цим автор звертає увагу на факт співпраці на виборах представників Української національної партії з румунськими партіями, зокрема з цереністами. Даний факт досить часто пояснювався в тогочасній українській пресі тим, що самостійного українська політична організація не має можливості виступати на парламентських виборах самостійно. Також проаналізовано особливості виборів, що відбувалися у міжвоєнний період, склад управлінських органів громад на Буковині.

Окремо відзначено період правління уряду Г.Тетереску (1934-1937 рр.), як такий, що повернув у парламент обговорення становища національних меншин. Власне це був наслідок повернення до старої політики румунізації в приєднаних провінціях та в країні загалом. Це демонструється через прийняття відповідних законів. Вибори до парламенту у 1937 р. за словами Д.Гренчука продемонстрували голосування українських селян за представників Націонал-християнської партії (власне 16 тис. голосів були віддані за УНП, а фактично за Радикально-цереністську партію) на підставі антисемітської пропаганди. Січень 1938 р. продемонстрував наростання ревізійністських настроїв серед українців, течії яку представляли зокрема Г.Андріяшук та Ю.Алексієвич. Також угруповання «Січ», «Запороже» та «Чорноморе», звинувачуються у збиранні зброї та вибухівки, проведенні пропаганди у гірській зоні. Приводить автор і ряд прикладів національних виявів українців Буковини, щоправда вони були призначені підтвердити національну ідентичність українців чи довести їхнє право на існування на Буковині. Позитивним моментом в даній главі є ілюстративний матеріал з архівних справ Воєнного архіву Румунії, що ілюструє схему організації ОУН та схему організації українців у Великій Румунії.

Глава XXVI *«Українці у Фронті національного відродження»* фактично завершує опис політичного життя українців Буковини у міжвоєнний період, торкаючись періоду авторитарного режиму Кароля II в Румунії. Загалом ця глава могла виглядати достатньо динамічною, але не є такою. Безумовно автор констатує наявність обмежень, яких зазнавали українці в період королівської диктатури, що мало місце й з представниками інших національних меншин. Певна увага відведена Г.Флондору, останньому королівському резиденту Сучавської області. На жаль автор не побажав тут згадати про першого королівського резидента, який, на відміну від Г.Флондора, не був буковинцем. Мова йде про Г.Алексіану, професора юридичного факультету Чернівецького університету і губернатора Трансністрії в роки II Світової війни. Та пояснення уваги до Г.Флондора можна знайти в самому тексті, адже Д.Гренчук, слідом за М.Пинзару пише про демократичну та чесну позицію Г.Флондора в питанні національних меншин.

Власне дотримання прав українців як національної меншини було пов'язано з діяльністю Генерального комісаріату національних меншин, новою конституцією Румунії. Розпуск політичних партій українців, про який згадує автор, був здійснений у березні 1938 р. За королівським декретом від 31 березня 1938 р. в Румунії припиняли існування та діяльність всі політичні партії, не лише українські. Щоправда, так легко позбавитися від впливу політичних лідерів провідних партій не вдалося. Крім того, ряд політичних організацій продовжували підпільну діяльність. Ці обставини, а також потреба політичної організації румунської нації привели до знаменитого королівського рішення 15 грудня 1938 р. про заснування Фронту національного відродження. Власне поява цієї організації та її зростання в перші місяці існування відображалася в тогочасній пресі, до речі українській також. Однак включення українців до складу ФНВ відтягувалося і настало фактично наприкінці 1939 р. та супроводжувалося створенням представницької організації українців Румунії. Згадано автором про події, пов'язані з розділом Чехо-Словаччини та утворення Карпатської України. Певну увагу відведено антирумунським виявам українців Буковини. Загалом невеликий обсяг даної глави автор пояснює внесенням матеріалів про розвиток буковинських українців під час королівської диктатури до наступної глави, однак простежити обіцяне до кінця не вдається.

Завершальна глава книги – глава XXVII: **«23 серпня 1939: Пакт Молотова-Ріббентропа і поділ Буковини»**. Ця глава розпочинається з констатації факту зацікавлення наприкінці 30-х років ХХ ст. Україною в цілому. Цей інтерес показаний як з боку Німеччини, так і з боку СРСР. Та все ж автор наголошує на тому, що кордони Румунії опинилися під загрозою з боку СРСР, в чому відіграло свою роль зближення СРСР та Німеччини і укладення пакту 23 серпня 1939 р. Для Буковини і Галичини, на думку автора, певну роль відігравали німецькі інтриги навколо питання створення «Великої України». В цьому плані проводилися також і різні заходи. Вже у січні 1939 р. в повідомленнях Генерального штабу повідомлялося про агітацію серед української молоді

з метою заохочення її до вступу в Український Легіон у Карпатській Україні. Разом з тим в таких повідомленнях зазначалося, що українське населення вичікує слушного моменту. Поруч з цим поширювалися чутки про можливий напад СРСР на Румунію. Відзначено Д.Гренчуком діяльність комуністичних агентів у Чернівецькому, Заставнівському, Кіцманському та Садагурському повітах, де переважали українці. (Насправді таких повітів на той час не існувало. Був лише Чернівецький повіт, у складі якого знаходилися волості з центрами у згаданих населених пунктах). Фактично, за словами Д.Гренчука, велася війна між Бухарестом та Москвою, у якій незахищеність Румунії змушувала її шукати засобів для створення системи безпеки в рамках Балканського блоку нейтралів. В цих умовах активізували діяльність українські лідери, ті кого ми можемо асоціювати з реформістами чи легітимістами. Згадано про угоду від 6 жовтня 1939 р. Угода між урядом та керівниками українців нібито схвально була зустрінута представниками української еміграції. При цьому цей крок більше важив для румунського уряду, адже, відзначає Д.Гренчук, ООН вишукувала допомоги в Німеччині стосовно приєднання Півночі Буковини та Бессарабії до незалежної української держави. До речі тут автор зауважує, що центр ООН перемістився зі Львова до Кіцмані (?) та активізував діяльність з виховання українців з долини р. Черемош.

Описуючи подальші дії радянського керівництва після укладення пакту, Д.Гренчук пише про окупацію території Західної України та депортацію з неї частини населення. Згадано і про вивезення на схід СРСР і мешканців Білорусії. В плані ситуації з Буковиною автор посилається на інформацію А.І.Лаврентьєва про національний склад Буковини та критикує його інформацію за нагадування про 38 % українців на Буковині загалом та до 49 % населення сільського. Власне розгляд інформації підготовленої Лаврентьєвим для радянського керівництва тут не лише підданий критиці, але й розглядається як приклад інтересу Москви до Буковини вже восени 1939 р. Цим ставили також під сумнів легітимність Сен-Жерменського мирного договору.

В плані критики дій радянського керівництва важливим елементом виглядає позиція Комуністичної партії Румунії. Власне автор переконаний, що історія цієї партії в Румунії починається з 1918 р., тоді як насправді КПР була заснована у травні 1921 р. Тим не менше позиція КПР визначена достатньо чітко завдяки роботі К.Хітчинс. Ця позиція визначалася позицією Москви і загалом III Інтернаціоналу, що визначала незаконним приєднання до Румунії нових провінцій, а сама держава характеризувалася як «імперіалістична» та «колоніалістична». Згадано про пропагандистську кампанію Кремля та імена використовувані в ній – Х.Раковський, Борис Стефанов. Звісно публікації стосовно Румунії мали місце в першу чергу у журналі «Коммунистический Интернационал» і підписувалися також і іншими іменами та псевдонімами. Проте ситуація на Буковині частіше висвітлювалася в інших радянських виданнях, в тому числі виданнях Радянської України, а серед авторів були й інші люди, зокрема Г.Толмачов (Д.Прутський, Г.Піддубний). Та в цілому радянське керівництво дійсно зуміло створити тривожні настрої в політичному керівництві Румунії, але сам Кароль II мав намір в разі потреби захищати кордони Румунії «вогнем і мечем».

У зв'язку зі спробою зміни кордонів Румунії Д.Гренчук відзначив, що Буковина ніколи не входила до складу Російської імперії, але з серпня 1939 по червень 1940 р. радянське керівництво виступало з ідеями приєднання Буковини перед німецьким керівництвом. Власне згадано і про заяву Молотова Г.Давідеску, що північ Буковини СРСР бере на підставі того, що в ній проживає українське населення тісно пов'язане з Бессарабією. Разом з тим є і вказівки на те, що Буковину збиралися отримати як відплату за 22річне володіння Румунією Бессарабією та для контролю за залізничною лінією Львів-Чернівці. Достатньо багато уваги в цьому контексті автор приділив подіям після отримання в Румунії радянського ультиматуму. Також згадано і про долю ряду осіб з Буковини, зокрема представників націоналістичного руху, які з Буковини перейшли в Румунію та тих, хто намагався співпрацювати з радянською владою. Згадано і про виступи українців у 1941 та 1944 р., що носили національний характер. Згадано також про проект С.Мануїле стосовно звільнення простору на території Румунії.

Загалом період перебування Буковини у складі Румунії вважається автором періодом, коли вживалися заходи для процвітання м. Чернівці, яке було у трійці перших муніципій Великої Румунії. Серед примарів, що трансформували місто в центральноєвропейському сенсі названо Д.Мармелюка та Н.Флондора серед інших осіб. Власне румунський період в історії Буковини не змінив ситуації в краї і толерантність та етно-конфесіональна різноманітність йому були притаманні. Така думка автора, який вважає, що саме пакт Молотова-Ріббентропа спричинив крах Великої Румунії. Безумовно за часом це виглядає таким чином: спершу втрата Бессарабії та північної Буковини, а далі II Віденський арбітраж та втрата частини Трансільванії. Проте, на нашу думку, цей фактор був результатом більш глибинних процесів, що мали місце в європейських відносинах після закінчення Першої світової війни. Згадано про рішення Паризької мирної конференції, на підставі якої було остаточно розділено історичну Буковину, а представники інших національних меншин змушені були існувати в умовах тоталітарного комуністичного режиму

Завершують роботу *«Висновки»* в яких автор нагадує читачеві про тривалу історію взаємовідносин східних латинців та східних слов'ян, вказуючи, що при тісному співіснуванні кожна з груп виробила свою культуру та спосіб життя. Власне лише з XIX ст. розпочався поділ між румунами та українцями, за яким Буковина цілком чи частково належала б відповідній нації. Українці претендували на створення української держави в межах Галичини та північної частини Буковини. Це автор пояснює тезою про належність даної зони в середні віки до Галицько-Волинського князівства, тези яку заперечують румунські історики. Активізацію українського руху на Буковини пов'язує з діяльністю української інтелігенції, відзначаючи її переважне походження з Галичини. Завершення Першої світової війни для Д.Гренчука період, коли Румунія змогла реалізувати приєднання Буковини на підставі положень В.Вільсона та угоди з Антантою.

Коротко передаються у висновках і основні моменти подій жовтня-листопада 1918 р., коли в умовах розпаду Австро-Угорщини приймалися рішення українцями та румунами стосовно подальшої долі Буковини. Відзначено встановлення нормальних стосунків з УНР та визначення кордону з нею, як і з радянською державою.

Разом з тим, автор констатує, що урядом Румунії проводилася політика нівелювання національних особливостей національних меншин, що мало привести до централізації країни в адміністративному, освітньому, культурному та духовному рівнях. Це завдання Д.Гренчук іменує складним, бо існували від австрійських часів 14 етнічних та 10 конфесійних груп та й сильним був вплив німецької культури. Відзначено стриманість національних меншин по відношенню до румунської адміністрації. Підписання ж трактату про права національних меншин створило досить складні умови для румунської адміністрації в плані вироблення соціальних механізмів керування ситуацією. Відзначаючи можливості українців Буковини користуватися всіма правами за згаданим трактатом, автор прямо не каже про заборону використання української мови в школі, адміністративних та судових органах, церкві. Відзначено можливості та участь українців Буковини в політичному житті Буковини та Румунії і навіть згадано про збройне протистояння українців радянським військам 28 червня 1940 р. Щоправда, ту автор дещо плутає події і швидше мова може йти про 1944-1945 рр. та ряд наступних, коли на даній території діяли окремі підрозділи УПА. Та в цілому перебування українців у складі Великої Румунії мало свої відкриті та тіньові сторони, зокрема будучи пов'язаною з намаганням уряду забезпечити румунську ідентичність, тоді як українці намагалися зберегти власну ідентичність через школу, церкву, культуру та духовність.

На завершення тексту книги автор подав документальний «Додаток», в якому розмістив меморандум до Вищої комісії з питання юридичних осіб у Бухаресті від товариства «Руська Бесіда», поданий через В. Дутчака. Документ з фондів Сучавської повітової дирекції національних архівів датований 10 серпня 1928 р. містить виклад історії появи та діяльності товариства, історію його взаємин з урядовими установами у 20-х роках та прохання щодо дозволів на діяльність товариства.

Для читачів, що не знають румунської мови Д.Гренчук вмістив «Короткий виклад» українською та англійською мовами. Даний «Короткий виклад» є дослівним перекладом вступу до книги. Завершує книгу досить широка бібліографія.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Шановні колеги!

Редакційна колегія наукового збірника «*Історична панорама*», який видається кафедрою історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, оголошує початок прийому матеріалів (наукових статей, рецензій, рефератів та полемічних матеріалів) до **ДВАДЦЯТЬ ДРУГОГО** випуску збірника. **Матеріали прийматимуться до 20 лютого 2016 р.** (заплановано до друку на червень - липень 2016 р.).

Збірник наукових праць «Історична панорама» включений до переліку наукових фахових видань України зі спеціальності «Історичні науки» (Постанова президії ВАК України від 10.02.2010 р. №1-05/1 // Бюлетень ВАК України, № 3, 2010 р.)

Вимоги щодо змісту поданих матеріалів:

Текст повинен бути оформлений відповідно до постанови ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/01 (Бюлетень ВАК України. – 2003. - № 1), а саме містити наступні елементи:

- УБК та ББК;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких розпочато розв'язання даної проблеми й на яку спирається автор;
- виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття;
- мета статті (постановка безпосередніх завдань);
- виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням подальших наукових пошуків у цьому напрямку;
- отримані висновки;
- використані джерела та література повинні бути оформлені у відповідності з останніми вимогами ВАК України.

Вимоги щодо технічного оформлення поданих матеріалів:

1. Розширення файлу: **doc або rtf; формат сторінки: А5 (148Х210).**
2. Обсяг поданих матеріалів: **від 0,5 до 1 д. а.**
3. Шрифт – **Times New Roman, розмір шрифту 11,5, міжрядковий інтервал - одинарний**, текст однією колонкою.
4. Поля: **верхнє - 2,5 см, нижнє, ліве та праве – 2 см.**
5. Перед початком статті, в лівому верхньому куті - УДК/ББК; в правому верхньому куті – ім'я та прізвище автора/авторів, набирається жирним шрифтом.

6. Через інтервал після авторів – назва статті, набирається посередині жирним шрифтом.

7. Після назви статті - резюме та ключові слова (українською мовою).

8. Посилання (^{1, 2, 3...}) оформлюються **вручну (статті з автоматичними посиланнями прийматись не будуть!!!)**, як примітки наприкінці статті; слово «**Примітки**» посередині, жирним шрифтом. Список приміток подається у порядку розміщення посилань в основному тексті. Розмір шрифту для тексту посилань - 10,5.

Зразок: ¹ Іваненко О.Б. Перша світова війна. – К.: Світ, 2007. - С. 217.

² Іваненко О.Б. Вказ. праця. – С. 218.

³ Там само.

До збірки приймаються матеріали українською та російською мовами. Наприкінці статті (після приміток) подається **резюме** (разом із назвою статті та прізвищем автора) та ключові слова англійською мовою. Резюме англійською мовою подається у розширеному об'ємі (до 2,5 тис. друк. зн.)

На окремій сторінці має бути вказана **інформація про автора:** П.І.П., науковий ступінь, посада, повна назва закладу та структурного підрозділу, контактні адреса та телефони, електронна адреса).

Просимо максимально ретельно вичитувати ваші матеріали на предмет грамотності, стилю та логіки викладу! Пам'ятайте: усі опубліковані в збірці матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність також автор публікації.

Редакційна колегія автоматично відхиляє матеріали, у яких не дотримано наведених вище вимог щодо змісту статті та її технічного оформлення. У разі відмови автора буде про це повідомлено.

Наукове видання «Історична панорама» здійснюється за власні кошти авторів. Вартість - 25 грн. за 1 стор. (А5). Оплата проводиться після отримання висновку редколегії про доцільність публікації поданих матеріалів.

Матеріали просимо надсилати в електронному (на дискеті чи CD-R) та паперовому варіантах на адресу: 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2, ЧНУ імені Ю. Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра історії нового та новітнього часу або надсилати в електронному вигляді на e-mail: **hist_panorama@yahoo.com**

Контактний тел.: (0372) 52-27-39.

Наукове видання

Історична панорама

Збірник наукових статей

Випуск 21

Рік заснування збірника 2004 р.

Літературний редактор Лупул О.В.

Комп'ютерна верстка - Мінаєв А.В.

Історична панорама: Збірник наукових статей ЧНУ. – Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2015. – Випуск 21. – 140 с.